
MASTER THESIS FILOSOFIE

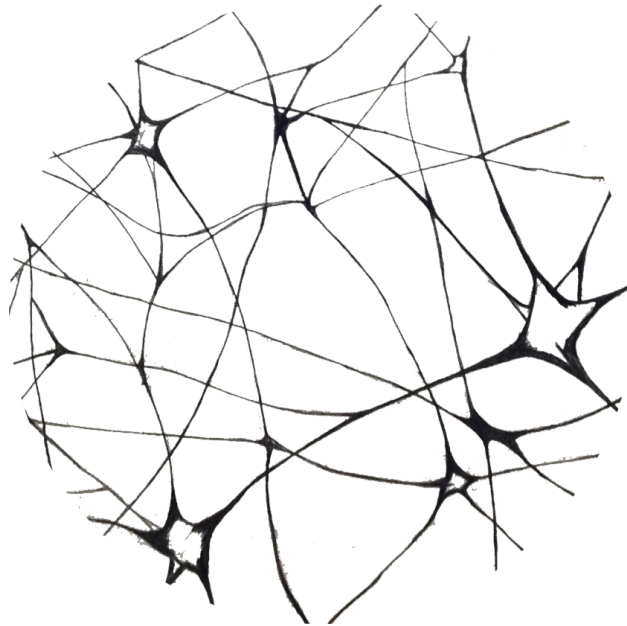
De waarde van verbinden in een vernetwerkte wereld

Een bedrijfskundige reflectie

Dit is een filosofische reflectie op het individu en zijn belangen. Het schetst een transformatie naar een *inter-vidu* door het handelen vanuit individuele *private interest* in te bedden in het relationeel verbinden met de wereld. Dit vereist een radicaal inzicht in wat netwerken in de 21e eeuw gaan betekenen. Centraal staat de notie *inter-esse*. Deze thesissen beoogt om vanuit een rizomatisch perspectief een andere 'belang' stelling in beeld te krijgen binnen een nieuwe bedrijfskundige visie.

Ter verkrijging van de graad Master of Arts (MA), als afronding van een tweejarig masterprogramma.

Jasper Voorendonk, MSc
320365

Masterscriptie filosofie van de maatschappij- en gedragswetenschappen

Leerstoel: Filosofie van mens en cultuur

Begeleider: Dr. H.A.F. Oosterling

Adviseur: Dr. G.H. van Oenen

Derde lid uit leerstoel: Prof. Dr. L.M. Huijjer

Aantal woorden: 31.263

Datum voltooiing: 14 Juni 2016

ECTS: 18

“The goal is not to develop a general idea (model) that would stand out and above (transcend) the bodies it subsumes; it is to create a new body at ground level.”
- Massumi.¹

¹ Massumi, B. (1992) *Deviations from Deleuze and Guattari*. Cambridge: The MIT Press, p. 98.

Inhoudsopgave

Abstract	4
<i>Inleiding</i>	5
1. De dominantie van het neoliberalisme	8
1.1 Het neoliberalisme als ideologie	8
1.2 Het neoliberalisme en 'private interest': bestuursmentaliteit	10
1.3 Nieuwe communicatiemedia als katalysator	11
1.4 Economische wetten als natuurwetten	12
1.5 Egoïsme als natuurlijk fundament?	14
1.6 Verspilling, externalisatie en uitputting	16
1.6.1 <i>Verspilling</i>	18
1.6.2 <i>Externalisatie</i>	18
1.6.3 <i>Uitputting</i>	19
1.6.4 <i>Info-tech overvloed</i>	20
2. Private interest als netwerk. Verbindingen van economische inter-esse	22
2.1 Begrip van een rizomatisch netwerk	23
2.1.1 <i>Kwaliteit van een rizoom</i>	24
2.1.2 <i>Plateau van intensiteit</i>	25
2.2 De software in het netwerk	25
2.2.1 <i>Synthese</i>	26
2.2.2 <i>Binnensluitende of inclusieve synthese</i>	26
2.2.3 <i>Buitensluitende synthese</i>	28
2.2.4 <i>De 'intelligentie' van een Slijmzwam</i>	28
2.3 Virtualiteit, actualiteit en de relatie in het Event	29
2.3.1 <i>Actualisatie in het event</i>	30
2.3.2 <i>Kwantummechanica</i>	31
2.3.3 <i>Meervoudige oorzaak</i>	32
2.3.4 <i>Producerend & reproducerend rizoom netwerk</i>	33
2.4 (Een voorbeeld) Het Kapitaal: een netwerk van stacks	35
2.5 Verandering van Subject (& perspectief): van ratio naar affect	37
3. Werken vanuit en met inter-esse: politieke opschaling	43
3.1 Micropolitieke inzet: zelfzorg	43
3.2 Mesopolitieke opschaling: organisaties	47
3.2.1 <i>Samenwerken met empathie</i>	47
3.2.2 <i>Tussenfuncties (voor hiërarchische organisaties): van overheid naar tussenheid</i>	48
3.2.3 <i>Lean-thinking (voor netwerk organisaties)</i>	49
3.3 Macropolitieke doorwerking: marketing	50
Samenvatting en conclusie	54
Bibliografie	59

ABSTRACT

Deze thesis tracht een ander perspectief te geven op het neoliberale economische denken in een wereld die de uitputting nabij is. Dit perspectief probeert vanuit een 'rizomatische netwerk-denken' dat teruggrijpt op het werk van Gilles Deleuze en Félix Guattari op een andere manier naar onze relaties met anderen en de wereld te kijken. Met deze verandering van het perspectief komt een nieuw 'subject' in beeld: het neoliberale, autonome, rationeel handelende individu verandert in een rizomatisch, relationeel ingebed *inter-vidu*.² Vanuit dit 'inter-esse' perspectief kan er op een andere wijze naar de bedrijfs-wereld worden gekeken, die niet door schaarste maar overvloed gekenmerkt wordt. Vervolgens wordt er verder uitgezocht hoe dit 'netwerk perspectief' praktisch kan helpen om niet alleen anders te 'denken en doen' op een micro-, meso- en macroniveau, maar ook hoe deze schalen pragmatisch met elkaar verbonden kunnen worden als antwoord op de problemen van het neoliberalisme.

Probleemstelling: In het neoliberalisme kent '*private interest*' geen grens. Het terugdringen van economische verspilling loopt via die *private interest* en leidt met de daarbij behorende externalisatie uiteindelijk tot het ontologische probleem van het neoliberale denken: de uitputting van *resources*.

Doelstelling: De lezer inzicht verschaffen in de invloed van overvloed op de schaal van het neoliberale individu, die hiermee concreet geconfronteerd wordt door informatietechnologie. Het 'rizomatische netwerk-denken' kan hierbij in eerste instantie als *tool* dienen om de gevolgen van de overvloed schaal te verbinden met lokale schaarste van het neoliberale individu, vanuit het perspectief van het individu als middelpunt. Dit netwerk perspectief kan vervolgens gebruikt worden om anders te kijken naar de problemen van het neoliberalisme – dat gekenmerkt wordt door schaarste en competitie – met name naar het doorgeslagen individualisme, eigenbelang, de uitbuitende externalisatie, en de vernietiging van ecosystemen. Vanuit het rizomatische netwerk perspectief is de economische *inter-est* niet langer een afgezonderd element maar *inter-dependent*, en dus afhankelijk van een relationele graduele schaal *tussen* verschillende knooppunten.

Het vernetwerkte *inter-vidu* is door de blik op zijn relaties en inzicht in de *feedbackloops* die door deze verbindingen heen bewegen in staat om verantwoordelijkheid te nemen voor het geëxternaliseerde deel, middels het naar binnen te vouwen op een schaal die het direct kan beïnvloeden. Leren *verbinden* wordt dan ook cruciaal om de excessen van een neoliberale maatschappij terug te vouwen in een mondiaal lokaal *inter-vidueel arrangement* met de daarbij behorende subjectivering. Praktische handvatten om dit pragmatisch te bewerkstellen worden in deze thesis uitgewerkt.

² Ik gebruik *inter-vidu* consistent zo los geschreven om de nadruk te leggen dat *vidu* van het latijn *video* komt, om te accentueren dat het om 'de blik op het tussen' gaat. Zo gebruik ik 'interesse' en 'inter-esse', waarbij de eerste interesse een interesse in iets is (boek, meisje, de ander, een vak) en inter-esse het zijn van het tussen, ofwel de relatie is.

Inleiding

“Ik herinner die mannen dat het om stacks draait”, rapt de Rotterdamse rapper Hef Bundy in het najaar van 2008.³ Op datzelfde moment bereikt de wereldwijde krediet crisis zijn hoogtepunt. Wereldleiders en bazen van de grote banken schreeuwen moord en brand: het systeem staat op het punt om te vallen.⁴ Het einde van ons wereldwijd vertakte financiële systeem is nabij. Inmiddels weten we in 2016 wel beter, ‘het systeem’ draait nog gewoon en de volgende huizenmarktbubbel staat ons in Amsterdam al weer te wachten.⁵ Wie de rotzooi van de vorige crisis moet opruimen, daar zijn we nog niet over uit. Wel kunnen we nu iets beter begrijpen welke vormen van denken er achter deze crisissen schuilgaan. In deze thesis tracht ik daar inzicht in te krijgen. Hierbij ben ik echter meer geïnteresseerd in de structurele processen die zich daaronder afspelen dan de excessen van een crisis zelf. Want hoe komt het dat we zo bezeten lijken te zijn van het ‘efficiëntie-of rendementsdenken’? We zien dit terug in onderwijsinstellingen, ziekenhuizen en de politiek. Overheidsmiddelen worden overal geprivatiseerd, de efficiëntie moet omhoog, economisch onrendabele zaken moeten als verspilling weggesneden worden en als kers op de taart prijkt een vrijere markt die de oplossing is voor – bijna – alles.

De vrije markt vormt de basis van een gedachtegoed dat we terug vinden in het Latijns Amerikaanse Chili van 1973. Generaal Augusto Pinochet heeft daar net een staatsgreep gepleegd en besloten de Chileense economie naar neoliberale principes te hervormen. Hij wordt daarin bijgestaan door de ‘Chicago Boys’, een groep Chileense economen die aan de *Chicago University* opgeleid zijn door Milton Friedman. Friedman wordt, samen met Friedrich Hayek, gezien als een van de grondleggers van het Neoliberalisme in de jaren vijftig.⁶ In Chili worden naar zijn leest de nationalisering teruggedraaid, de zorg wordt geliberaliseerd, lonen dalen scherp en ook het onderwijsstelsel wordt hervormd.⁷ Dat allemaal met als doel om een vrije markt te realiseren, waarin het economische neoliberale marktdenken de dienst uit maakt. Wat uiteraard, zo was de redenatie, uiteindelijk ten goede zou komen aan ieder weldenkend rationeel, autonoom individu.

De drang om te privatiseren zien we ook terug in het naburige Bolivia. Daar wordt het drinkwater, inclusief het regenwater in 1997 privé-eigendom van het bedrijf AISA, onderdeel van het Franse Suez. De privatisering zou de manier waarop het water gewonnen, gedistribueerd en verhandeld wordt efficiënter maken. Maar in de praktijk – van het straatarme Bolivia – moeten de inwoners hierdoor een groot deel van hun toch al kleine inkomen inleveren voor drinkwater. Water verandert zo van een basisbehoefte voor het leven in een *commodity* op een vrije markt.⁸ Met een stijging in het armoede percentage en een verhoogt sterftcijfer tot gevolg.

Ook dichterbij huis zien we de gevolgen van het neoliberalisme terug in het ‘rendementsdenken’ op universiteiten, ziekenhuizen en in zorginstellingen. Universiteiten veranderen in CV-producten waar ook de bezetting van het Maagdenhuis in Amsterdam niet

³ *Stacks* is *slang* voor geld of het vergaren van kapitaal. Bron: Hef Bundy – Leuke Prijs.

⁴ De Amerikaanse minister van financiën Hank Paulson zei destijds tegen de Amerikaanse senatoren: “Unless you act, the financial system of this country, and the world, will melt down in a matter of days.” Bron: McNally, D. (2011) *Global Slump. The Economics and Politics of Crisis and Resistance*. Oakland: PM Press, p. 19.

⁵ Kuppeveld, J. (2015) *UBS: volgende huizen crash staat voor de deur*. In: *Financieel Dagblad*. Bron: <http://fd.nl/beurs/1125076/volgende-huizen-crash-staat-voor-de-deur-zegt-ubs>

⁶ Friedman, M. (1951) *Neo-liberalism and its prospects*. Oslo: Farmand, p. 89-94.

⁷ Achterhuis, H. (2010) *De Utopie van de Vrije Markt*. Rotterdam: Lemniscaat, p. 242-8.

⁸ Zie de documentaire van Urs Schnell uit 2012: *Bottled life: Nestle's business with water*.

veel aan heeft kunnen doen. Hoe efficiënter de doorlooptijd van een student naar zijn diploma, hoe meer geld de universiteit binnenkrijgt. Geen wonder dat bestuurders binnen de huidige instituties worden uitgekozen op hun vermogen efficiënt te kunnen handelen op basis van de *private interest* van de organisatie. Hoe beter de financiële resultaten van de organisatie, hoe beter de bestuurder. Dat deze zelfde logica geldt voor een *multinational* behoeft natuurlijk geen verdere uitleg.

Dat het neoliberale denken onder de streep niet alleen maar positieve resultaten oplevert, zien we als we in het eerste hoofdstuk de gevolgen verder in kaart brengen. Van het opzettelijk verkopen van onbegrijpelijke financiële producten, voor een persoonlijke bonus, tot het toe-eigenen van het nationale drinkwater ten bate van de '*corporate interest*' – wat niet anders werkt dan '*private interest*' op een macroniveau. Wie er vervolgens verantwoordelijk is voor de verdorde lichamen of de financieel vernietigde levens blijft onduidelijk. Om nog maar te zwijgen over de vernietiging van ecosystemen die binnen een milieu afhankelijk zijn van complexe interdependente netwerken en desastreuze veranderingen ondergaan door het vanuit grote diepte oppompen van water. De verantwoordelijkheid voor deze uitputting van *resources* ten bate van de *private interest* wordt door het neoliberale perspectief continue geëxternaliseerd, ofwel doorgeschoven naar andere partijen, naar de overheid en daarmee naar de burger.

Dat deze externalisatie van verantwoordelijkheid over verspilling in het neoliberale denken uiteindelijk leidt tot uitputting van *resources* is dan ook het fundamentele ontologische probleem. Wanneer een verspillingsargument om de verantwoordelijkheid te nemen voor het geëxternaliseerde deel niet strookt met de beperkte schaal van de individuele economische *private interest* wordt dit in het neoliberalisme efficiënt weggewuifd. De markt lost het wel op, zolang wij maar voor onze *private interest* zorgen. Daarmee lijkt het neoliberale op het individu geënte economische denken ons eindstation te worden, met alle desastreuze externalisaties voor ons leven op deze planeet van dien. Om hiervoor een oplossing te bieden is een ander perspectief nodig dat het geëxternaliseerde deel weer in beeld brengt.

Karl Marx bood in de 19^e eeuw een 'collectief perspectief' om de problemen het hoofd te bieden van het liberale 18^e eeuwse, op het individualisme geënte vrijemarktdenken, dat ontstond uit de Verlichting – geconcretiseerd in de industrialisatie en het kapitalisme dat zich uiteindelijk op deze 'vrijmarkt' zou afspelen. Maar de hiervoor noodzakelijke bewustwording van een gehele klasse is niet alleen onhaalbaar gebleken maar doet ook af aan de complexiteit van de hedendaagse problematiek die niet meer sec in een probleem van boven- en onderklasse opgedeeld kan worden. Het betreft een ecologisch probleem dat gevat wordt in de destructie van de gehele *biosfeer* – de sfeer waarin het leven op aarde voorkomt – als gevolg van het dominante individualistische perspectief op de wereld dat onoverkomelijk in het neoliberale denken een blinde vlek creëert voor het geëxternaliseerde deel.

Om het geëxternaliseerde deel van het neoliberale individualistische perspectief toch in beeld te krijgen moet het vanaf meerdere schalen beschreven kunnen worden, zodat er voor het individu – van binnenuit en van buiten naar binnen – inzicht kan ontstaan in nieuwe verbanden, mogelijkheden tot handelen en verantwoordelijkheid nemen. Het moet daarbij niet alleen mogelijk zijn om op een andere manier te kijken en na te denken over de wereld en de relaties tussen mensen en bedrijven, maar ook – net als het neoliberalisme – voldoen aan de praktische en pragmatische voorwaarde om er direct – op de schaal van het individu – mee te kunnen handelen. Naar mijn hopelijk goed onderbouwde mening biedt een rizomatisch perspectief niet alleen een ander perspectief op de economie maar ook een radicalere visie op de rol van netwerken in de 21ste eeuw. Het

neoliberalisme verhoudt zich tot het rizoomdenken als een veelheid aan rizomatische netwerken, die vanuit een rizomatisch perspectief als een verbonden – maar niet slechts ideologisch – ‘geheel’ verschijnt met eigen diagrammen en processen die het netwerk in beweging houdt. Het rizomatische perspectief kan op de schaal van het individu in eerste instantie als *tool* dienen om inzicht te verkrijgen in de *feedbackloops* die zich in het ‘neoliberale’ rizoom bevinden. Op en vanaf meerdere schalen in dat *loop*-proces kan er notie ontstaan van hun onderlinge verband. De nieuwe praktische en pragmatische mogelijkheden voor denken, doen en verantwoordelijkheid nemen kunnen zich van hieruit ontwikkelen. Informatietechnologieën zoals het internet, de smartphone en andere overvloed creërende *info-tech* producten zullen hiervoor een belangrijke rol vervullen. Daarnaast blijkt netwerken in het tweede decennium van de 21^e eeuw meer te zijn dan een poging om je klantenkring uit te breiden. Paul Mason spreekt in *Postcapitalism* (2015), waarin hij aantoont hoe het kapitalisme – en daarmee het neoliberale denken – in de informatiesamenleving ten onder moet gaan, over de huidige generatie als de ‘netwerkgeneratie’ die geheel anders in de wereld staat dan vorige generaties.

In het tweede hoofdstuk probeer ik de lezer inzicht te verschaffen in het rizomatische denken en het hieraan verbonden netwerk perspectief dat vereist is om anders te kijken naar het neoliberalisme i.c. individualisme, eigenbelang, externalisatie en de vernietiging van ecosystemen. Fundamenteel voor die veranderde blik is het om de economische *inter-est* niet te zien als een afgezonderd element (*‘private’*), maar als een relatie binnen een zich rizomatisch vertakkend netwerk. *Interest* is daarmee net als een relatie altijd *inter-dependent*. Concepten zoals het rizoom, *inter-esse* en *inter-vidu* zijn voor de meeste lezers nieuw. Daarom zullen deze in het tweede hoofdstuk verder uiteen gezet worden.

In het derde hoofdstuk wordt het rizoomdenken praktisch vertaald en uitgewerkt op een micro-, meso- en macroniveau. Op een microniveau gaat dat over zorgen voor jezelf in een vernetwerkte wereld. Het mesoniveau beschrijft het ‘samenwerken’ in en tussen informele groepen en organisaties en werkt dit verder uit. En op een macroniveau gaat het over netwerken met elkaar verbinden door gebruik te maken van marketing technieken. Het leren *verbinden* is dan ook cruciaal om de excessen van het neoliberale individu terug te vouwen in een globaal-lokaal *inter-vidu*. Maar voordat we zover zijn moeten we eerst begrijpen waarom het neoliberalisme en het daaraan verbonden perspectief op de economie en de wereld in onze maatschappij zo dominant heeft kunnen worden.

1. DE DOMINANTIE VAN HET NEOLIBERALISME

In de afgelopen dertig jaar is het neoliberalisme de dominante denkstroming geworden in de wereld. Een wereldsamenleving die door de globalisering, aangejaagd door het internet en de internationale handel, steeds moeilijker te splitsen is in bijvoorbeeld een "oosterse" of "westerse" wereld, of een communistische en een kapitalistische wereld. Wanneer we door de bril van het neoliberalisme kijken bestaat er nog maar een maatschappij: de neoliberale mondiale samenleving. De verschillende varianten van het (neo)liberalisme even buiten beschouwing gelaten, komt het neoliberalisme er grofweg op neer dat de grootst mogelijke vrijheid bereikt kan – en moet – worden door al het handelen in dienst te stellen van het eigenbelang ofwel de *'private interest'*. Deze vorm van individualisme wordt gerechtvaardigd door een mensvisie die stelt dat als iedereen aan zichzelf denkt, dit uiteindelijk ten bate komt van het algemeen belang. Een idee dat zich in 1714, al ver voor de opkomst van het neoliberalisme liet samenvatten in de quote van de Rotterdamse filosoof Bernard Mandeville: "*Private vices, public benefits*".⁹ De dominantie van het neoliberalisme en het individualistische perspectief dat hiermee verbonden is kent een meervoudige oorzaak, dat gevonden kan worden in het ontstaan van de neoliberale ideologie, een verandering in de bestuursmentaliteit en de opkomst van nieuwe communicatie media. In de volgende drie paragrafen zullen we deze oorzaken analyseren, in de vierde paragraaf wordt duidelijk dat vanuit dit dominante neoliberale perspectief economische 'wetten' als natuurwetten ervaren worden. In de vijfde paragraaf halen we de naturalistische onderbouwing onderuit, van het in de neoliberale ideologie zo belangrijke 'individualisme' met recent wetenschappelijk onderzoek. In de zesde paragraaf laten we niet alleen zien dat de bestuursmentaliteit er enkel een blik op de 'beperkte economie' op na houdt, maar ook hoe de in het neoliberale tijdperk ontwikkelde media en de informatietechnologie bijdraagt aan de mogelijkheid voor het vernetwerkte individu om vanaf een meerdere schalen een "collectief" 'netwerk perspectief' te ontwikkelen.

1.1 Het neoliberalisme als ideologie

Om de ideologie van het neoliberalisme te analyseren kunnen we kijken hoe neoliberale denkers zoals Friedman, Hayek en Stigler door specifieke eigentijdse problemen, angsten en de ontwikkelingen van het door Marx beschreven kapitalisme, op een selectieve manier het liberale denk canon – dat ontstond uit de 18^e eeuwse Verlichting – interpreteerde. De problemen die zich voordeden vanaf de jaren twintig en na de tweede wereldoorlog waren fundamenteel anders dan in de 18^e en 19^e eeuw. Bijvoorbeeld: de gevolgen van economische depressies van de twintiger- en zeventigerjaren, het aftakelen van de *post-war boom* en de angst voor totalitaire staten zoals het Nazisme en Communisme. Van het werk van liberale denkers zoals John Locke (1612 - 1704) en John Stuart Mill (1808 - 1873), kunnen er specifiek uit het werk van Adam Smith (1723 - 1790), de vader

⁹ Zijn essay gaat over een bijenkolonie, die volgens Mandeville bij uitstek gekenmerkt wordt door schepsels die enkel door eigenbelang voortgestuwd worden. Van werkelijk altruïstisch handelen ten bate van de Ander zou volgens hem geen sprake zijn in een bijenkolonie. Bron: Mandeville, B. (1714) *The fable of the bees: private vices, public benefits*. London: Oxford University Press.

van de moderne economie, drie met elkaar verbonden elementen gedestilleerd worden die doorsijpelen in het werk van neoliberale denkers.¹⁰

Het eerste element is het argument dat het eigenbelang ofwel *private interest* nastreven in een 'vrije markt' zijn fundatie in de natuur vindt. Smith's analyse van de menselijke natuur kon door de selectieve interpretatie van neoliberale denkers, zoals Coase en Stigler, gereduceerd worden tot een op individualisme gebaseerd nastreven van '*private interest*', dat zich niet alleen in de natuur maar ook op de 'vrije markt' zou – moeten – bevinden.¹¹ Menselijke vrijheid werd door de neoliberale denkers in direct verband gebracht met – en was afhankelijk van – de keuzevrijheid van een door *private interest* gedreven economische actor, in een door competitie gekenmerkte 'vrije markt'.¹² Hoewel Smith's oorspronkelijke analyse van de menselijke natuur breder was en er naast het nastreven van eigenbelang ook andere zaken zoals benevolentie of vriendelijkheid een rol speelden, konden ook deze zaken volgens de neoliberale denker Ronald Coase in de context van de markt – waarin er geïnteracteed wordt met mensen buiten de familie en vrienden sfeer – uiteindelijk terug gebracht worden tot het eigenbelang.¹³ Sterker nog: in de context van de 'vrijemarkt' – die net als de natuur door competitie gekenmerkt is – was dit volgens Coase de enige manier om de samenwerking tussen voor elkaar onbekende individuen te waarborgen.¹⁴

Het tweede element uit Smith's werk is het argument dat vooruitgang gerealiseerd kon worden door *private interest* gestuurde individuen binnen een 'vrije markt' en 'de onzichtbare hand' die – wanneer iedereen in zijn *private interest* zou handelen – dit proces in goede banen zou leiden ten bate van het algemeen belang. De 'vrije markt' zou onder de conditie van competitie, door deze marktwerking van 'de onzichtbare hand' op de efficiëntste manier *resources* allokeren ten bate van het algemeen belang. Het is dan ook niet vreemd dat Mandeville's uitspraak '*private vices, public benefits*' als inspiratie voor Smith's analyse van 'de onzichtbare hand' gediend heeft. In hedendaagse termen wordt deze door de marktwerking aangestuurde vooruitgang gevat in het 'rendement-' of 'efficiëntiedenken'.¹⁵ Het rendement van het gehele productie en consumptieproces zou binnen dit denken verhoogd worden door alleen de noodzakelijke – lees: zo min mogelijk – *resources* te gebruiken, zodat er in verhouding tot de concurrentie meer winst overblijft ten bate van de *private interest* van het individu, het bedrijf of de staat. De 'meerwaarde' die hierdoor ontstaat zou vervolgens weer gebruikt kunnen worden voor de ontwikkeling van nieuwe producten die uiteindelijk ten goede komt voor de 'vooruitgang' van het algemeen belang.

Het derde element dat ontleend wordt aan Smith's denken is het geloof in een beperkte rol voor de overheid. Friedman redeneerde voorbij Smith dat de positieve bijdrage aan de markt van 'de onzichtbare hand' op politiek niveau het tegenovergestelde teweeg zou brengen. Zelfs al zou een politicus in de politieke sfeer de oprechte intentie hebben het algemeen belang te dienen dan kan hij daarmee uiteindelijk slechts één 'specifiek belang' dienen. Een 'specifiek belang' kan meebewegen met de *private interest* van de een, maar daarmee de *private interest* van de ander in de weg staan. De overheid of 'het col-

¹⁰ Jones, D. (2012) *Masters of the universe*. New Jersey: Princeton University Press, p. 297.

¹¹ Ibid., p. 321.

¹² Ibid., p. 298-304.

¹³ Ibid., p. 300-2.

¹⁴ Coase, R. (1976) *Adam Smith's View of Man*. Mont Pelerin Society circular, Cockett Papers, 1, 1/4, p. 14.

¹⁵ Bergman, R. (2015) *Rendementsdenken deden we het maar*. In: De Correspondent. Bron:

<https://decorrespondent.nl/2590/Rendementsdenken-deden-we-het-maar/66381700-ee9a8518>

lectief' zou volgens Friedman daarom over niet meer moeten beslissen dan absoluut noodzakelijk is om de vrije markt in stand te houden, zodat de vooruitgang van de samenleving als geheel gewaarborgd blijft. Voor neoliberale denkers en aanverwante politici – zoals Ronald Reagan en Margaret Thatcher – vormde deze redenatie de argumentatie voor de deregulatie van de markt en de privatisering van overheidseigendommen. Maar waar vervolgens de scheidslijn tussen overheid en markt dan precies zou liggen was echter voor de neoliberale denkers zelf ook onduidelijk.¹⁶

Het neoliberalisme zou met deze elementen en vanuit een hedendaags trans-Atlantisch perspectief breed gedefinieerd kunnen worden als: *de vrije markt ideologie gebaseerd op individuele vrijheid en een gelimiteerde overheid, die de menselijke vrijheid verbindt met handelingen van de rationele private interest nastrevende actor in een door competitie gekenmerkte markt.*¹⁷ Deze ideologie zorgde, ondanks zijn selectieve lezing van Smith, voor een pragmatisch ideeën canon dat gebruikt kon worden om eigentijdse problemen te *framen* in economische termen van 'de markt' en daarmee praktische oplossingen aan te dragen. Naast deze analyse van het neoliberale denk canon kunnen we ook Foucault's historische analyse leggen van de verandering in bestuursmentaliteit, om een beter inzicht te krijgen in de meervoudige oorzaken die ten grondslag liggen aan het neoliberalisme als dominant perspectief op de wereld.

1.2 Het neoliberalisme en 'private interest': bestuursmentaliteit

Het neoliberalisme heeft zich tevens tot een dominant perspectief op de wereld kunnen ontwikkelen door een economische bedrijfsmentaliteit die alle transacties en interacties in de economische sfeer in dienst stelt van de *private interest*, ongeacht de schaal van het discrete individu.¹⁸ Met deze specifieke bestuursmentaliteit wordt zowel een concrete bestuurder – zoals een CEO – alsmede een gehele corporatie gedwongen te handelen ten bate van de *private interest*. De corporatie is als rechtspersoon ook 'private'. In die zin vallen 'corporate' en 'private' samen.¹⁹ Het is in de economische sfeer niet meer mogelijk om als 'rechtspersoon' terug te vallen op de rechterlijke macht van de soeverein. Die heeft voor het behoud van controle als centrum van de rechterlijke macht – in de loop van vijf eeuwen – zijn handen afgetrokken van het door *private interest* gedreven individu en deze "vrijgelaten" in de economische sfeer.²⁰ De bestuursmentaliteit die hiermee ontstaat, geeft de soeverein sturende macht in de economische sfeer. Door bijvoorbeeld wortels aan een stok te hangen waar de economische actoren – gedreven door *private interest* – achteraan lopen (lees: belastingvoordelen). Het 'recht', gegeven door God, de soeverein of het 'sociale contract', heeft geen grip meer op het door belangen gestuurde individu wanneer het niet meer in lijn ligt met de *private interest*. Waarom zou je immers een contract nakomen als calculerende economische actor wan-

¹⁶ Jones, D. (2012) *Masters of the universe*. New Jersey: Princeton University Press, p. 313-4.

¹⁷ *Ibid.*, p. 31.

¹⁸ De historische ontwikkeling van de bestuursmentaliteit loopt via de centrale, verticale rechterlijke macht van de soeverein over een rechtspersoon naar deze horizontale vorm van de neoliberale economische bestuursmentaliteit. Bron: Foucault, M. (2008 [1979]) *The birth of biopolitics*. New York: Picador, p. 292-5.

¹⁹ Een van de structurele voorwaarden van de huidige economische bestuursmentaliteit was, zoals Joel Bakan in *The Corporation* (2003) laat zien, het gelijktrekken van een micro- en macroschaal in het Amerikaanse recht: sinds de 19^e eeuw is een corporatie voor de wet een persoon. Het enige verschil met een natuurlijk persoon is dat de corporatie juridisch een vastgelegd doel heeft, namelijk het verplicht handelen ten bate van de *private interest* – ofwel winstmaximalisatie.

²⁰ Foucault, M. (2008 [1979]) *The birth of biopolitics*. New York: Picador, p. 293-5.

neer de eventuele straf of boete niet opweegt tegen de bate van het verbreken van dat 'contract'? De economische keuze ten bate van de *private interest* van het individu of de corporatie lijkt dan snel gemaakt. Het hoeft dan ook geen verassing te zijn dat een gemiddelde *multinational* specifiek een *compliance*-afdeling voor deze taak heeft ingericht.

Deze neoliberale bestuursmentaliteit, gestoeld op het economische denken en verbonden met het neoliberale denk canon, heeft zich vervolgens ook in de politieke sfeer ontpopt tot de dominante vorm van politiek bedrijven. Ook daar is het economische denken geïnternaliseerd door deze bestuursmentaliteit en neoliberale ideologie en gaat het inmiddels om de 'bottom line', ofwel een economisch rationeel antwoord. Zo wordt er in de Tweede Kamer sinds 1980 steeds vaker verwezen naar economische artikelen als onderbouwing voor een argument. Honderd jaar geleden werd er nog verwezen naar ideologische, morele of religieuze overwegingen, nu wordt er hoofdzakelijk beargumenteerd met de *kosten en baten* van bepaalde politieke keuzes. Het neoliberalisme wordt daarmee ook wel gezien als een anti-ideologische stroming. Het is in het vacuüm gesprongen dat ontstond na het falen van de Grote Verhalen – zoals het Communisme, Liberalisme – waartoe de laatste decennia van de 20^e eeuw door denkers als Jean-François Lyotard werd geconcludeerd. In Nederland verklaarde de toenmalige premier Wim Kok dat het socialisme zijn ideologische veren had afgeschud. Als er al sprake is van een 'ideologie' van het neoliberalisme dan is deze te reduceren tot het najagen van *private interest* voor een succes- en zinvol leven.²¹ De economische rationaliteit heeft door deze neoliberale bestuursmentaliteit dus ook in de politieke sfeer een dominante positie weten te bemachtigen. Volgens critici als de huidige voorzitter van de Kamerfractie van Groenlinks Jesse Klaver is het 'economisme', zoals hij het neoliberalisme noemt, het structurele machtselement waarover gedebatteerd zou moeten worden.²²

Ook al stond in het "oorspronkelijke" liberalisme van onder andere Locke, Smith en Mill de economische sfeer nog los van de politieke en sociale sfeer en moest iedereen proberen om in al die sferen zo vrij mogelijk te zijn, in de volgende twee paragrafen zullen we echter zien dat deze scheiding met de komst van het neoliberalisme wordt opgeheven. Met behulp van nieuwe communicatiemediën weet de economische sfeer alle andere sferen in de maatschappij te koloniseren. Een sfeer waarin geen soeverein of centrum van de macht meer aanwezig is, enkel een op de *private interest* gerichte economische 'doelrationaliteit' die in alle actoren geïnternaliseerd is als een programmering van hun activiteiten.

1.3 Nieuwe communicatiemediën als katalysator

Met behulp van de smartphone en het internet heeft de neoliberale economische rationaliteit de sociale sfeer steeds verder kunnen bezetten. Daarmee is de dominantie van het neoliberalisme, ofwel de totalisering van de economische sfeer, versneld. De smartphone zorgt ervoor dat marketingcommunicatie die in dienst staat van de economische doelrationaliteit – en iemands *private interest* – onophoudelijk de sociale sfeer kan binnendringen en koloniseren, zoals dat door Habermas in navolging van Weber is beschreven: onze sociale leefwereld wordt continue gekolonialiseerd door de systeemwereld van de media en de regels van het geld. Habermas maakt een onderscheid tussen

²¹ Swierstra, T. & Tonkens, E. (2009) *Gebrek aan zelfrespect, orde en zingeving*. Amsterdam: SWP, p. 130-3.

²² Klaver, J. (2015) *Economisme*. Amsterdam: De Bezige Bij, p. 11,16-9.

'doelrationaliteit' en 'communicatieve rationaliteit', die kenmerkend zijn voor respectievelijk de 'systeemwereld' en de 'leefwereld'. Zonder verder in te gaan op deze splitsing van rationaliteiten²³ kunnen we wel concluderen dat deze kolonisatie door de media het sluitstuk is van de totalisering van de economische sfeer. Technologie en economie versterken elkaars rationaliteit. Nieuwe technologieën – zoals alle nieuwe media – zorgen voor de verandering van *schaal, vorm en snelheid* van alle menselijke interacties en transacties. "The medium is the message", stelde Marschal McLuhan al in 1964.²⁴

Meedoen in een door schaarste gekenmerkte markt creëert voor de *private interest* de noodzaak tot efficiënt gebruik van *resources*. Het continue doelrationeel maximaliseren van deze efficiëntie voor het behalen van rendement wordt in de competitieve omgeving van de markt getransformeerd tot een bestaansvoorwaarde in de economische sfeer. Individuen worden zo binnen een technologische logica gedwongen de nieuwste communicatiemedia die bijdragen aan deze efficiëntie te omarmen. Ze verhouden zich dus altijd via deze media tot anderen en tot de wereld. McLuhans slogan indachtig kunnen we stellen dat niet de mens maar het middel de maat der dingen wordt. De mens wordt zo 'radicaal middelmatig'.²⁵ De middelen die ons voortbewegen en ons verbinden zijn radicaal (*radix* = wortel) geworden en wortelen ons in de wereld. Zonder deze media kunnen wij ons niet in die wereld begeven of ons er toe verhouden. Denk aan je begeven op het internet, maar dan zonder toegang tot computer of smartphone. Denk aan wonen in Utrecht en dagelijks werken in Rotterdam en uit eten in Amsterdam, maar dan zonder trein, auto of fiets. Dat gaat niet. Geworteld – radicaal – in de wereld via de media gaan deze onze ritmes bepalen, een maat die in een neoliberale maatschappij wordt afgemeten aan *private interest*.

1.4 Economische wetten als natuurwetten

In de neoliberale maatschappij is het subject een vrij en autonoom individu. Als *homo economicus* wordt het verondersteld zijn keuzes op zijn ratio te baseren en als subject is het onderdeel van het *human capital*.²⁶ Met de totalisering van de economische sfeer door het neoliberalisme, woont er dan ook geen 'burger' meer in 'de maatschappij' maar *human capital*.²⁷ Economische actoren gedragen zich als calculerende burgers die hun handelingen individueel terugredeneren naar de kosten en baten voor hun *private interest*.²⁸ De economische wetten, die gebruikt worden om deze *private interest* te realiseren – kostenverlaging, productie-efficiëntie, rendementsmaximalisatie en markt- of productdifferentiatie – zijn door de totalisering van de economische sfeer tot 'natuurwetten' verheven. Je kunt niet anders dan hieraan gehoorzamen wil je "meedoen" in de neoliberale maatschappij. Het individualistische perspectief onlosmakelijk verbonden aan de neoliberale *private interest* lijkt daarmee afgedwongen en onontkoombaar te zijn.

De dwingende, soms moordende dwang die het handelen voor de *private interest* met zich mee brengt, wordt gepersonifieerd in de Colombiaanse drugshandelaar Pablo Es-

²³ Habermas, J. (1984 [1981]) *Theory of communicative action*. Boston: Beacon Press, p. 8-11.

²⁴ McLuhan, M. (2001 [1964]) *Understanding media*. London: Routledge Classics, p. 7.

²⁵ Middelen, of media wordt hier in de breedste zin gebruikt; van vervoersmiddelen, tot communicatie middelen. Bron: Oosterling, H. (2000) *Radicale middelmatigheid*. Amsterdam: Boom, hoofdstuk: 1.

²⁶ Foucault, M. (2008 [1979]) *The birth of biopolitics*. New York: Picador, p. 277.

²⁷ Massumi, B. (2015) *Power at the end of the economy*, Carolina: Duke University Press, p. 22.

²⁸ Foucault, M. (2008 [1979]) *The birth of biopolitics*. New York: Picador, p. 270.

cobar. Sommigen zien hem als één van de invloedrijkere ondernemers van de afgelopen dertig jaar en misschien wel de ultieme *homo economicus*, voor anderen is hij een van de meest meedogenloze criminelen van de 20e eeuw.²⁹ In ieder geval is zijn loopbaan één van de meest destructieve en ontwrichtende geweest in de recente geschiedenis van Colombia, waar het neoliberale denken ook voet aan de grond heeft gekregen. De impact van zijn product – cocaïne – en de distributiemethodes wisten hele bedrijfs- en overheidsorganisaties te ontregelen en veranderen. Door zijn ‘ingekochte’ netwerk dat zich uitstreckte van de hoogste tot de laagste maatschappelijke rangen leek hij met zijn ‘*private interest*’ de hele samenleving te kunnen omvatten.

De distributie en consumptie van middelen binnen dit netwerk – alsmede de rol van loonarbeider en ‘investeerder’ – trekt zich niets aan van maatschappelijke hiërarchieën of sociaal/politiek geconstrueerde ideologische doelen of projecten, maar beweegt daarbij altijd volgens de wetten en regels van de neoliberale economie. De kracht van zijn handelen zat in zijn vraag aan zakenpartners of overheidsbeambten: “*tu decides ¿plata o plomo?*”³⁰ Dat vrij vertaald kan worden in: “*jij mag het zeggen: wordt het geld of lood?*” als inverse variant op het aloude struikroversdilemma: “*je geld of je leven*”. Doe je mee in de economische sfeer in dienst van de *private interest* – en laat je je door mij betalen – of geef je je leven? Zo dwong Escobar ook anderen te handelen in zijn of haar *private interest*. De gevolgen van zijn greep op alle maatschappelijke netwerken in Colombia zijn nog tot op de dag van vandaag voelbaar. Zijn reputatie, handelswijze en maatschappelijke impact valt nu toe aan de Mexicaan Joaquín ‘El Chapo’ Guzman. Belangrijk hierbij is het inzicht dat Escobar, noch El Chappo het centrum – of de soeverein – van de macht vormen, ze zijn slechts een symbolische manifestatie van een bepaald inter-afhankelijk netwerk dat een bepaalde programmering gericht op *private interest* geïnternaliseerd heeft. Een netwerk dat zichzelf en buitenwereld continue de zelfde vraag stelt: *¿plata o plomo?*”

Met de neoliberale kolonisatie van de maatschappelijke sferen, een geïnternaliseerde bestuursmentaliteit en een dominante ‘ideologie’ zijn de wetten van de neoliberale economie tot ‘natuurwetten’ verheven waar geen ideologie iets aan kan veranderen. Belangrijk bij dit gebruik van ‘natuurwetten’ is het idee dat we er niet aan kunnen ontsnappen, zoals er ook aan de zwaartekracht niet te ontsnappen valt. Daarmee is in de symbolische zin ook niet meer te ontsnappen aan een vraag die Pablo Escobar stelde. ‘Niet meer mee doen’ is geen optie, want dat betekent het einde van het leven. We staan zo misschien vanuit het neoliberale individualistische perspectief voortdurend voor de vraag die Pablo Escobar ook aan ons stelt: “*Tu decides, ¿plata o plomo?*”

²⁹ Pablo Escobar wordt gezien als een van de grootste criminelen van de twintigste eeuw, hij creëerde een imperium met de handel in cocaïne in de jaren tachtig. Hij was een van de eerste die de productie, consumptie en distributie in een internationaal netwerk met elkaar verbond. Daarbij maakte hij handig gebruik van bedrijfskundige inzichten, zoals productstandaardisatie, prijsdiscriminatie en het naar binnen vouwen van politieke netwerken door efficiënte lobby praktijken. Hij positioneerde zichzelf als een Robin Hood voor het volk, wat hem in bijvoorbeeld de Colombiaanse stad Medellín – zijn geboorte stad – nog steeds een mythische status verleent.

³⁰ Bowden, M (20012) *Killing Pablo*. Londen: Atlantic Books, p. 70-1, 74.

1.5 Egoïsme als natuurlijk fundament?

Hoewel Foucault in zijn analyse van de machtsverandering in de bestuursmentaliteit niet verwees naar een fundatie in de natuur³¹, wordt er toch in de neoliberale ideologie en in elk debat over politiek beleid vergaande aanname gedaan over de menselijke natuur die worden gepresenteerd alsof ze rechtstreeks uit de biologie afkomstig zijn.³² Het is belangrijk deze concepten en denkbeelden te bespreken omdat deze ongewild als metaforen het doen en denken van de betrokken partijen oriënteren.³³ De alom bekende kreten "*the survival of the fittest*" en "*Private vices, public benefits*" zijn hier goede voorbeelden van, daarom is het belangrijk ook deze naturalisatie van het eigenbelang te bespreken, naast de bestuursmentaliteit, omdat dit – door de ongewilde oriëntatie van denken en doen – een mede oorzaak is voor de dominantie van het neoliberale perspectief. In onze analyse van de neoliberale ideologie zagen we al dat een selectieve interpretatie van de natuur vergaande gevolgen kan hebben voor een denk canon. Maar zeker ook omdat historische analyses steeds weer aantonen dat 'universele' waarde – uit bijvoorbeeld het 18^e eeuwse liberalisme – die vaak in deze metaforen geduid worden aan slijtage onderhevig zijn. En dat geldt ook voor de wetenschappelijke inzichten die ter legitimatie van deze 'intuïties' – verbonden aan deze metaforen – worden aangevoerd.

In 'de natuur' zou het gaan om competitie en strijd en om daarin te overleven is een competitief egoïsme noodzakelijk. Deze "natuurwet" geldt volgens Herbert Spencer (1820-1903) ook voor onze maatschappij. De Engelse filosoof 'vertaalde' Darwins wetten van de natuur in bedrijfskundige termen en noemde het 'Sociaal Darwinisme'. Niet Darwin maar Spencer ontwikkelde in 1864 de populaire slogan "*the survival of the fittest*", die in het Nederlands vertaald zou worden als "*het recht van de sterkste*".³⁴ Of zoals Gordon Gekko in de beruchte 'Greed speech' in de film *Wall Street* uit 1987 gespeeld door Michael Douglas, het stelt:

"The point is, ladies and gentleman, that "greed" – for lack of a better word – is good. Greed is right. Greed works. Greed clarifies, cuts through, and captures the essence of the evolutionary spirit."

Deze '*evolutionary spirit*' van Gordon Gekko is precies wat het 'Sociaal Darwinisme' van Spencer aangeeft. Het toont het leven als een voortdurende strijd waarin diegene die handelt ten bate van zijn *private interest* niet tegengehouden dient te worden door de mensen die dat niet – of niet goed – doen. Spencer was daarom ook tegen gelijkheid. Dit egaliseren zou contraproductief zijn, de '*fit*' – ofwel de sterksten – zouden zich volgens hem zich niet bezig moeten houden met de '*un-fit*'. Over de armen en minderbedeelde zij hij dan ook: "*the whole effort of nature is to get rid of such, to clear the world of them, and make room for better*".³⁵ Zo wordt recht gedaan aan het competitieve spel van '*the survival of the fittest*'.³⁶ De 'sterkste' is de natuurlijke motor van de vooruitgang, daarvoor moet alles wijken. *Private interest* en egoïsme bevinden zich per definitie in een omgeving van competitie en strijd, die individuen in staat stellen om zich langs een verticale as

³¹ Foucault, M. (2008 [1979]) *The birth of biopolitics*. New York: Picador, p. 131.

³² Waal -de, F. (2010) *The age of empathy*. New York: Harmony Books, p. 11.

³³ Oosterling, H. (2013) *ECO3*. Rotterdam: Japsam, p. 350.

³⁴ Waal -de, F. (2010) *The age of empathy*. New York: Harmony Books, p. 49.

³⁵ Spencer, H. (1864) *Social statics*. New York: Appleton, p. 414.

³⁶ Ik gebruik hier de 'Sociaal Darwinistische' of Herbert Spencers interpretatie van dit 'spel', waarin het autonome individu speelt in een continue '*struggle for survival*' om daar als 'winnaar' uit te komen.

omhoog te vechten naar de top van de *foodchain* of *corporate ladder*. Dit is de voorwaarde voor de overleving van de soort en staat dus in dienst van het collectief.

Maar klopt dit beeld van de natuur wel? Bioloog Frans de Waal laat ons een ander beeld zien. De doorslaggevende factor die in de natuur zorgt voor de bloei en overleving van een soort, is niet 'competitie' maar juist een 'vaardigheid tot samenwerken'. En dan niet samenwerken van de egoïstische soort – primair ingegeven door het eigenbelang – maar altruïstisch en primair gericht op het helpen van de ander zonder die ander te gebruiken voor persoonlijk gewin. Met andere woorden, voor het succes en bloei van de soort, groep of individu staat het inlevingsvermogen en de altruïstische relatie centraal. Dit is bijvoorbeeld te zien bij mieren of bijen die juist door hun gelaagde vorm van samenwerken primair – en niet door competitie – wereldwijd binnen hun klasse dominant zijn en als soort succesvol 'overleven'. Egoïsme als biologisch fundament, ten bate van het voortbestaan van de soort houdt volgens De Waal dus geen stand. Het is juist het altruïstisch samenwerken – ofwel het belangeloos handelen ten bate van de groep³⁷ – empathie en inlevingsvermogen dat doorslaggevend is voor de bloei en succes van de soort.

Het is dan ook niet vreemd dat de dominantie van de mens ten opzichte van competitievere en sterkere mensapen – zoals de chimpansee – door biologen toegeschreven wordt aan het feit dat wij, net als bijen en mieren altruïstischer samenwerken. Door de ontwikkeling van ons spraakapparaat zijn wij bovendien in staat efficiënter dingen gezamenlijk te coördineren. Dit zien we bijvoorbeeld terug bij *commando teams* die in platte hiërarchieën – in tegenstelling tot klassieke krijgsmachten die uiterst hiërarchisch zijn – via open communicatie en proactief altruïstisch handelen op een geopolitiek strijdtoneel laten zien dat zij op een efficiënte manier kunnen opereren. Onze dominantie ten opzichte van de mensaap ligt tevens in onze neiging om opgedane kennis altruïstisch door te geven aan de volgende generatie. Vooral dit doorgeven van kennis aan de volgende generatie ontbreekt bij de competitievere ingestelde soorten van de mensaap. Mensapen zoals de chimpansee leren wel gedurende hun leven, maar geven hun aangeleerd gedrag *minder* door aan de volgende generatie, omdat zij afhankelijker zijn van hun sociale status in de groep. Bij de mens zien we de overdracht van kennis in een geïnstitutionaliseerde vorm terug in scholen en universiteiten. Voor een competitief individu zou het doorgeven van kennis natuurlijk een misstap zijn: delen betekent minstens de helft verliezen. We zullen later zien dat in een informatiesamenleving delen vermenigvuldigen inhoud. In een egoïstische setting kan opgedane kennis voor *private interest* beter privé gehouden worden om het vervolgens via patenten en octrooien uit te kunnen baten. Toch delen we ook om de ander te helpen, om bijvoorbeeld een goed leven te leiden en niet puur voor de status of het salaris van een docent of professor.

Altruïstisch samenwerken en niet de egoïstische strijd ondersteunt onze dominantie als soort. Wanneer competitie daadwerkelijk belangrijker zou zijn voor het voortbestaan van de soort, dan zou de mensaap – in het bijzonder de chimpansee – en niet de mens dominant zijn. De chimpansee 'verslaat' de mens in een competitieve omgeving namelijk zowel fysiek als mentaal. De op *game theory* gebaseerde spelletjes tussen de mens en

³⁷ Dit betekent niet dat deze vorm van altruïsme automatisch ook zelfvernietiging tot gevolg heeft, zoals een cynisch individu misschien direct zou tegenwerpen. Het altruïstische gedrag is primair bezig met het helpen van de ander voor de overleving van de groep en niet met de eventuele voordelen van een wederdienst. Het goede gevoel dat je eventueel overhoudt door het helpen van de ander is natuurlijk mooi mee genomen – als een bonus – maar dat is slechts van secundair belang. Dat elke vorm van altruïsme dus automatisch tot zelfvernietiging zou leiden is een *reductio ad absurdum*. Bron: Ricard, M. (2015) *Altruism: the power of compassion to change the world*. Boston: Little, Brown and Company.

aap laten zien dat de chimpansee de mens overklast.³⁸ Om van een potje armdrukken nog maar te zwijgen.³⁹ We maken tegen de veel sterkere chimpansee geen schijn van kans. Onze wereldwijde dominantie kan dus niet verklaard worden vanuit onze ego-competitieve kwaliteiten. Het is veeleer te danken aan ons altruïstische handelen en aan de gezamenlijke inzet voor het ontwikkelen van (communicatie) technologieën. Deze factoren zorgen er gezamenlijk voor dat wij als soort inmiddels niets meer te vrezen hebben van de veel egoïstischere en competitievere soorten, zoals de chimpansee. Integendeel, we proberen er nu juist voor te zorgen. Strijd en zorg zijn dan ook geen tegenstelling, maar aspecten van hetzelfde. Zorg voor de een is strijd tegen de ander.⁴⁰

Nu we inzien dat altruïsme en inlevingsvermogen zorgen voor het succes van de soort, leggen we onder het 'natuurlijke' egoïsme, als fundament van het neoliberalisme, een conceptuele bom. Dat wil echter nog niet zeggen dat de *homo economicus* is verlost van de vernauwende economische blik op de *private interest*, mede afgedwongen door een neoliberale bestuursmentaliteit en de continue kolonialisatie door de economische doel-rationaliteit via de media. Om de gevolgen van dit op het individu geënte perspectief te begrijpen zullen we met die – economische – bril op eerst naar de begrippen 'nut', 'verspilling' en 'externalisatie' moeten kijken, zodat een specifieke interpretatie van de economie inzichtelijk wordt. Vanuit deze specifieke interpretatie kunnen we gaan begrijpen welke problemen zich op ontologisch niveau voordoen als gevolg van dit dominante neoliberale perspectief.

1.6 Verspilling, externalisatie en uitputting

Het wordt met de totalisering van de economische sfeer interessant om te begrijpen wat die 'economie' dan concreet voor het neoliberale subject inhoudt. De individuele *homo economicus* ontwikkelt door de *private interest* een blik op een economie die voor hem fundamenteel gekenmerkt wordt door schaarste. Schaarste is de motor van de economie. Maar net als bij het 'egoïsme' kunnen ook hierbij vraagtekens worden gezet. Is schaarste een natuurlijk gegeven? Een economie die gekenmerkt wordt door lokale schaarste wordt door Georges Bataille, een Franse denker die een van de inspiraties van Foucault was, ook wel de 'beperkte economie' genoemd.⁴¹ Hij laat zien hoe deze ingebed ligt in een 'algemene economie' die gebaseerd is op 'verspilling'.

"I will begin with a basic fact: The living organism, in a situation determined by the play of energy on the surface of the globe, ordinarily receives more energy than is necessary for maintaining life; the excess energy (wealth) can be used for the growth of a system (e.g., an organism); if the system can no longer grow, or if the excess cannot be completely absorbed in its growth, it must necessarily be lost without profit; it must be spent, willingly or not, gloriously or catastrophically."⁴²

Er zijn in die 'algemene economie' wel degelijk schaarse *resources* waarover geconcurrereerd kan worden. Een voorbeeld van zo'n *rival good* is het stukje van een sigaret die wij delen en gerookt wordt door mij, dan kan dat zelfde stukje niet meer door jou gerookt

³⁸ Martin, C. Et. Al. (2014) *Chimpanzee choice rates in competitive games match equilibrium game theory predictions*. In: Nature. Bron: <http://www.nature.com/articles/srep05182>

³⁹ Waal -de, F. (2010) *The age of empathy*. p. 373, n. 58.

⁴⁰ Oosterling, H. (2013) *ECO3*. Rotterdam: Japsam, p. 366-7.

⁴¹ Bataille, G. (1991) *The accursed share*. New York: Zone Books, p. 22.

⁴² Ibid., p. 21.

worden. Het zelfde geldt voor mijn uurtje werk, dat maar een keer besteed kan worden aan een opdracht of consult bij de lokale psycholoog. Die, zodra ik daar zit, niet meer door jou 'geconsumeerd' kan worden.⁴³ Deze lokale schaarste dwingt dan ook tot de creatie van efficiënte productieprocessen ten bate van een productie van *surplus* of 'meerwaarde'. Ieder organisme creëert door de schaarse grondstoffen – in de vorm van bijvoorbeeld tijd of energie – en de ontwikkeling van efficiënte productieprocessen binnen een – lokale – 'beperkte economie' altijd meer energie dan het zelf nodig heeft. Dit zien we in de natuur terug bij grasvelden die de zonne-energie omzetten in de meerwaarde van groei, maar ook bij een koe die de opgeslagen energie in gras gebruikt voor zijn meerwaardeproductie. Deze energie wordt vervolgens deels weer teruggevoerd om bijvoorbeeld het productie- en consumptiesysteem – in de koe of plant – verder te optimaliseren, voor een snellere groei van de grasmat of de ontwikkeling van efficiëntere magen.

Op een zelfde manier zijn ook commerciële bedrijven als organisme bezig met de optimalisatie van hun bedrijfsprocessen om zich voor te bereiden op de – tijdelijke – afwezigheid van grondstoffen en de productie van *surplus* of 'meerwaarde'. Binnen deze processen in een 'beperkte economie' is het begrip 'verspilling' altijd een negatieve rest van dat productieproces. Dat wil zeggen, alle energie die geen 'nut' toevoegt in het productieproces van meerwaarde is verspilling en moet dus worden weggesneden of geoptimaliseerd voor de 'maximalisatie van nut'. Op deze manier kan het organisme binnen een 'beperkte economie', door een continue productie van een 'meerwaarde' omgaan met de schaarste.

De 'beperkte economie' die gekenmerkt wordt door deze schaarste wordt volgens George Bataille dus omvat door een 'algemene economie'. Deze 'algemene economie' behelst de gehele *biosfeer* rondom de aarde, dat wil zeggen: de sfeer waarin leven voorkomt.

"The individual or group can be reduced by another individual or another group, but the total volume of living nature is not changed; in short, it is the size of the terrestrial space that limits overall growth."⁴⁴

In tegenstelling tot de 'beperkte economie' wordt de 'algemene economie' gekenmerkt door 'overvloed'. Deze overvloed ontstaat primair door de zonne-energie die de gehele *biosfeer* 'oneindig' voorziet van voldoende energie voor de creatie van leven.⁴⁵ Elon Musk de ondernemer achter Tesla Energy een bedrijfstak van Tesla Motors sprak hierover tijdens zijn *key-note speech* begin 2015: "we have this handy fusion reactor in the sky, called the sun. You don't have to do anything, it just works". Waarmee hij grappend verwees naar de nieuwe kernfusiereactor in Duitsland, met de subtekst van: waarom al die moeite doen, als alle energie al voorhanden is in de *biosfeer*. De zon levert de aarde continu ongeveer 173.000 tera-watt, wat meer dan 10.000 keer zoveel energie is dan wij als mensen nodig hebben.⁴⁶ Volgens Musk rest ons dan nu ook slechts de vraag: hoe gaan we met al deze energie om?⁴⁷

De algemene economie bevindt zich door de *biosfeer* altijd binnen een bepaald niveau van energie, met een duidelijke onder- en bovengrens om de groei van leven mogelijk te houden. Binnen de *biosfeer* is er daarmee een beperkte ruimte voor de groei van orga-

⁴³ Mason, P. (2015) *Postcapitalism*. London: Penguin Random House, p. 117.

⁴⁴ Bataille, G. (1991) *The accursed share*. New York: Zone Books, p. 29.

⁴⁵ Ibid., p. 28.

⁴⁶ Bron: <http://news.mit.edu/2011/energy-scale-part3-1026>

⁴⁷ Bron: <http://www.dailykos.com/story/2015/5/10/1383803/-We-have-this-handy-fusion-reactor-in-the-sky-it-just-works>

nismes, die daarin uiteindelijk tegen hun grens aan lopen. De werking van een dergelijk energie-plateau waarbinnen het energieniveau schommelt zien we bijvoorbeeld op een microniveau terug in een analogie van het micro-organisme eendenkroos. Eendenkroos verspreidt zich als een groen laagje over een vijvertje, waarna het in een bepaald equilibrium belandt. Natuurlijk zijn de heldere grenzen van het vijvertje niet te transformeren naar een wereldschaal van de biosfeer. Maar ook op de schaal van de biosfeer raakt de rek uit de groei van de organismes.⁴⁸ Er ontstaat een overdruk in de algemene economie, door de overvloed aan zonne-energie en de continue productie van meerwaarde door organismes in de beperkte economie(ën). Met deze overvloed aan energie moet wat gebeuren.

1.6.1 Verspilling

Deze overdruk aan energie kan niet afgevoerd worden, zoals bij een pan kokend water waar de deksel omhoog wordt geduwd en het water overkookt.⁴⁹ De biosfeer bevindt zich in een continue status van overdruk die op het punt van ontploffen staat, maar dat nooit kan. Het resultaat: de algemene economie moet een deel van de geaccumuleerde overvloed aan energie continue *verspillen* of *vernietigen*. Maar deze verspilling wordt door de bril van de algemene economie dan ook niet gezien als een 'negatieve rest' van een productieproces, maar als iets dat noodzakelijk moet gebeuren om het systeem door de overvloed aan energie niet uit zijn voegen te laten barsten en nieuwe ruimte voor leven te schappen. Dit 'te verspillen' deel wordt door Bataille de '*accursed share*', ofwel 'het vervloekte deel' genoemd, omdat het door zijn status als 'overschot' niet meer gebruikt kan worden ten bate van een productieproces. Maar er zit ook een morele ondertoon in, omdat verspilling in de christelijke cultuur – en zeker de calvinistische – als iets slechts wordt gezien. Dit vervloekte deel wordt vervolgens continue – gewild of niet – op een 'glorieuze' of 'destructieve' manier verspild. En wel zo dat het niet opnieuw bijdraagt aan de productie van weer meer energie. Het gaat hier om de positieve verspilling van energie die om de volheid van zichzelf gezocht mag/moet worden.⁵⁰ Denk hierbij op het micro- en mesoniveau aan lachen, dansen, huilen, de emotionele meerwaarde van non-reproductieve erotiek, ten behoeve van kunst en literatuur of het uitleven van een roes op festivals. Natuurlijk zijn er ook nog destructieve manieren om het vervloekte deel te verspillen, zoals oorlog. Bataille stelt echter voor dat het beter is om het vervloekte deel gewild en glorieus te verspillen dan ongewild en destructief.⁵¹ Uitgaan van schaarste schept in een geïndividualiseerde moderne samenleving de voorwaarden voor een totale destructie. Of dit nu via een nucleaire holocaust gebeurt of via '*climate change*' doet er in formele zin weinig toe.

1.6.2 Externalisatie

Nu zit het werkelijke probleem niet in de verspilling van 'het vervloekte deel' maar in de 'externalisatie' van delen van het proces waar de verspilling zich voltrekt. De verantwoordelijkheid voor de verspilling van 'het vervloekte deel' wordt buiten de rationaliteit van het proces geplaatst en altijd bij andere partijen neergelegd. De Ander moet voor de *homo economicus* precies dat stuk van het productieproces op zich nemen dat niet in de scope van zijn neoliberale *private interest* ligt. Kolonialisme en imperialisme zijn ge-

⁴⁸ Noys, B. (2000) *Georges Bataille: a critical introduction*. London: Pluto Press, p. 114.

⁴⁹ Bataille, G. (1991) *The accursed share*. New York: Zone Books, p. 30,31.

⁵⁰ Oosterling, H. (1989) *De opstand van het lichaam, Zelf ervaring en verzet bij Foucault en Bataille*. Amsterdam: SUA, p. 95.

⁵¹ Noys, B. (2000) *Georges Bataille: a critical introduction*. London: Pluto Press, p. 114.

bouwd op deze externalisatie, net als de huidige *outsourcing* van productie naar 'goedkopere' landen. Het is dan ook altijd de Ander die uiteindelijk het 'gehele' proces *sustainable* moet maken. In een huidige energie- of ecopolitiek die zich nog baseert op de schaarste van olie zien we dit ook terug. In de geopolitieke sfeer die bestaat uit een verzameling 'beperkte economieën' – en omvat wordt door de ecopolitiek – wordt deze externalisatie logica dan ook nog onberispelijk uitgespeeld. Het neoliberale individu op micro- en macroniveau kan niet anders dan in deze logica meegaan. Wat de Ander vervolgens doet moet de Ander zelf weten, ik handel – noodgedwongen – in mijn *private interest*. De Ander is daarmee altijd de ervaring van de grens voor de neoliberale *private of corporate interest*. Door de afgedwongen blik van *de private interest* komt enkel de 'beperkte economie' in beeld. Er ontsnapt aan de individuele blik die met de *private interest* verbonden is, altijd een deel van het gehele *consumptie-, productie- en verspillingsproces* dat zich afspeelt in de algemene economie.

1.6.3 Uitputting

Die vernauwde blik van de *private interest* verbonden met de beperkte economie zorgt ervoor dat de externalisatie van verspilling uiteindelijk leidt tot uitputting. Hoe raakt een *resource* uitgeput? Naast de uitgekauwde voorbeelden van olie en water⁵² kunnen we ook *human capital* – de bewoner van het neoliberalisme – hiervoor als voorbeeld nemen. Een efficiënt doorberekende HR keuze om in het personeelsbestand van een bedrijf te snijden – ten bate van de *corporate interest* – kan overslaan in een uitputting van de *human resource*. Wanneer een taak, die voorheen voor tien FTE op de loonlijst stond, efficiënt vervangen kan worden door twee FTE zorgt dit uiteraard voor het wegsnijden van "verspilling" uit het productie proces. Maar wie is er verantwoordelijk voor een eventuele *burn out* bij de overgebleven werknemers, ofwel de negatieve, onbedoelde verspilling? Met andere woorden, de werkelijke verspilling – van 'het vervloekte deel' – dat niet opnieuw bijdraagt aan de productie van energie als het uitgeput thuis op de bank zit. Ook hier zal volgens de neoliberale logica van de *private interest* de verantwoordelijkheid liggen bij de Ander – in dit geval de niet-flexibele werknemer.

Zo kunnen zorgeconomen zelfs beargumenteren waarom het verkopen van de eigen nieren, door straatarme Indiërs, 'okay' is: je zou daar als liberaal individu immers zelf over mogen beslissen. De reden waarom straatarme Indiërs dit binnen een 'beperkte economie' moeten doen verdwijnt in een dergelijke redernatie echter uit beeld.⁵³ Dit deel wordt door de zorgeconomen, verantwoordelijk voor het economische productieproces en een geallieerde *corporate en private interest*, efficiënt geëxternaliseerd. Met de uitputting van de *resource* – hier de Indiër – tot gevolg. Om daarnaast van de megadumping van chemisch afval in onder andere Azië nog maar te zwijgen. Wie is daar überhaupt verantwoordelijk: de CEO, het *legal department*, de fabrieksmedewerker die op de knop drukt, de aandeelhouders, de overheid? Niemand uiteindelijk, want de verantwoordelijkheid voor het verspillen van de overdaad aan energie wordt door het niet stroken met de 'lokale' *private interest*, continu geëxternaliseerd. De 'algemene economie' en de overvloed aan energie komt door deze blik van de *private interest* nooit in beeld.

⁵² De recente *over-the-top* dystopische actiefilm *MadMax 3: the fury road* geeft hier een pakkend beeld van.

⁵³ Oosterling, H. (2010) *Vakmanschap tussen waardecreatie en schadelast. Over zorg vanuit interesse*, p. 7,8.
Bron: http://www.henkoosterling.nl/pdfs/lez_ggz_2010.pdf

1.6.4 Info-tech overvloed

Dat zich in deze spanning tussen de twee economieën een probleem rijst lijkt dus evident. Om te beginnen met het zoeken naar een oplossing moet gesteld worden dat het neoliberale model – als dominante uitleg van ‘de’ economie – ‘kapot’ is. Om dit argument kracht bij te zetten gebruikt Paul Mason in *Postcapitalism* de gevolgen van informatietechnologie en de impact die niet-schaarse goederen – of *shareable goods* – hebben op dit neoliberale model. De *info-tech* producten zijn in tegenstelling tot de niet deelbare producten – of wel *rivalgoods* – tweeledig en bestaan uit een ‘instructie’ en ‘raw materials’.⁵⁴ Een voorbeeld van een ‘instructie’ is een .MP3 of .pdf file, de ‘raw materials’ zijn dan de ‘enen en nullen’ ofwel de *bits en bytes*. Zodra je deze ‘instructie’ file hebt kun je door eenvoudigweg gebruik te maken van *command copy-paste* om er oneindig veel van het product te produceren. Omdat het product zo zijn schaarste verliest en onder minimale arbeid gereproduceerd kan worden daalt de waarde van het product in een liberaal model – gestoeld op schaarste – naar nul. Dus op het moment dat het boek geschreven is, het muzieknummer opgenomen, de *computergame* of film gemaakt en daarna als ‘instructie’ file digitaal geüpload is, verliest het eigenlijk direct zijn economische waarde. Het product is volledig deelbaar en zowel jij als ik kunnen het gelijktijdig en afzonderlijk van elkaar consumeren zonder dat het verloren gaat.

De enige manier om deze waardedaling tegen te gaan in het economische model van schaarste is door de ontwikkeling van een kartel of monopolie.⁵⁵ Zoals iTunes in de online muziekindustrie doet of Steam in de online gamesindustrie. En in elke andere grote industrie gebeurt door een “*bigfour*” aan bedrijven die dit in een – al dan niet afgesproken – kartelvorm doen. De werkelijke vraag, aanbod, noch hoeveelheid arbeid maakt dan nog uit voor het vaststellen van de prijs. Die is op iTunes voor zowel The Beatles, het Rotterdams Filharmonisch Orkest alsmede het nummer van de lokale Hermes House studentenband, in Nederland: € 0,99. Diezelfde nummers kosten overigens negenennegentig dollarcent in Amerika en negenennegentig penny in Engeland, waardoor je maar een klein beetje van economie hoeft te snappen om te zien dat de wisselkoersen er in deze vorm van *pricfixing* maar weinig toe doen. Hoewel deze strategie voor *corporate survival* misschien effectief lijkt als *info-tech* waarde vernietigd ten koste van *corporate interest* en zelfs afgedwongen kan worden met ‘intellectuele eigendomsrechten’ via de rechtelijke macht, zitten er toch haken en ogen aan. Want zodra de ‘instructie’ file bemachtigd is en de beveiliging van de .MP3, DVD of *computergame* kinderlijk eenvoudig gekraakt is, houdt ook deze vorm geen stand. Eenmaal op een torrent-netwerk beland kan iedereen die de ‘instructie’ file in handen krijgt er gratis gebruik van maken. Zodra een *info-tech* product gedeeld wordt krijgt dus niet iedereen de helft als bij een sigaret, maar wordt het product twee keer zoveel en kan het simultaan geconsumeerd worden. Toch heeft het maken van die *computergame*, dat nummer, of deze thesis arbeid gekost die verspild is om het werk te maken. In de ogen van het neoliberale autonome individu, vallen deze kosten per definitie buiten zijn *private interest* en externaliseert dan ook logischerwijs deze verantwoordelijkheid.

Hierdoor ziet het dominante neoliberale model – van *private interest* en schaarste – zich geconfronteerd met een strategisch probleem, want hoe krijgt dit geëxternaliseerde ‘prijs-loze’ deel zijn waarde toebedeeld? Dan hebben we het over al die uren arbeid die gestoken zijn in het vullen van Wikipedia pagina’s, het maken van een nummer of het

⁵⁴ Mason, P. (2015) *Postcapitalism*. London: Penguin Random House, p. 117.

⁵⁵ *Ibid.*, p. 119.

schrijven van een boek. Het mag duidelijk zijn dat voor een werkelijk 'circulaire economie' de noodzaak tot 'verspilling' meegenomen en ingebed moet worden in het systeem zelf. Het liefst op een glorieuze manier voor het maken van muziek, kunst, kennis of dans. Is het dan onmogelijk om deze kloof te overbruggen en beide economieën met elkaar in verband te brengen: met de uitputting van onze aarde tot gevolg? Het rizomatische denken biedt voor het individu een praktisch en pragmatisch middel om deze verbinding met de 'algemene economie' te maken, die het individu vanaf zijn beperkte schaal geconcretiseerd ziet in *info-tech* overvloed en de continue toevoer van informatie over overvloed – en de verspilling hiervan – via zijn verbinding met vormen van het internet en socialmedia. Door dit 'netwerk perspectief' kan het individu gebonden aan zijn lokale 'beperkte economie' vanaf een andere netwerkschaal de 'algemene economie' in zijn vermeende 'geheel' – geënt op de noodzaak tot verspilling – begrijpen en vervolgens op de schalen die voor hem of haar beïnvloedbaar zijn er direct mee interacteren.

2. PRIVATE INTEREST ALS NETWERK. VERBINDINGEN VAN ECONOMISCHE INTER-ESSE

De crux in de overgang naar een nieuw netwerkperspectief zit hem in het besef dat als iedereen in zijn *'private interest'* handelt – en moet handelen – dan is structureel gezien het 'belang' dat gesteld wordt niet meer privé. Het is verworden tot een sociaal mechanisme dat ons met elkaar verbindt en een interdependente grens afdwingt.⁵⁶ Zodra dit sociale mechanisme als een netwerk van verbindingen dat door *feedbackloops* in elkaar gevlochten wordt in beeld komt, dient zich een nieuw "collectief" 'netwerk perspectief' op de algemene economie aan. Daarin is de *private interest* van het ik en de Ander al verdisconteerd. Om de ontstane uitputting van *resources* als gevolg van de vernauwde neoliberale blik te vermijden, is de eerste stap het lokaal terugdringen van de externalisatie van verspilling.

In het eerste hoofdstuk hebben we daarom het neoliberalisme ontdaan van zijn biologische fundering. 'De' natuur fundeert helemaal niet een algemeen geldend 'recht van de sterkste'. Daarmee is een bom gelegd onder het 'private' deel van de *private interest*. De *private interest* zorgt in eerste instantie voor een legitimatie om de blik enkel op de beperkte economie te houden, die – zoals we hebben kunnen zien – uiteindelijk leidt tot uitputting van de *resources* omdat de door overvloed ingegeven verspilling van de algemene economie niet tot zijn recht kan komen. In tweede instantie is *private interest* een interactie-afspraken die niets te maken heeft met een 'privé'-aangelegenheid maar alles met de *interest* waarin al een relationeel aspect doorklinkt. Dan blijven we dus zitten met de economische bril op de *interest* die zich door het neoliberalisme, bestuursmentaliteit en communicatiemedia in alle sferen van de maatschappij heeft verankerd. Wat ik naar voren breng is *interest* als een economische interpretatie van een ongrijpbaar tussen: inter-esse. Maar hoe ongrijpbaar ook, dit tussen-zijn beïnvloedt de mens ondanks zijn ongrijpbaarheid wel degelijk: het is de lijm die het netwerk bijeen houdt en samenhang geeft.

De werking van de *inter-esse* werkt vernetwerkend. Het grijpt niet terug op een centrum van macht of op hiërarchische verhoudingen. Dat is, zoals Paul Mason laat zien, de kern van het zelfbewustzijn van de huidige netwerkgeneratie.⁵⁷ Wanneer we bijvoorbeeld door de economische bril de substantiële basis van *interest* traditioneel definiëren als 'het kapitaal' zien we dat het kapitaal niet wordt aangestuurd door de macht van een Koning, CEO, of kabinet in de Tweede Kamer, maar door vernetwerkte informatie, die meerdere schalen en netwerken met elkaar verbindt. Het kapitaal gedraagt zich – zoals Guattari en Deleuze het in *Anti-Oedipus* (1972) noemen – als een 'lichaam zonder organen'. Het *interest*-netwerk zou dus wel als een 'lichaam' of 'geheel' getypeerd kunnen worden, maar er is geen orgaan of centrum die het geheel aanstuurt. Een 'lichaam zonder organen' wordt dan ook gedefinieerd als een '*netwerk van virtuele relaties*'.⁵⁸ Om te begrijpen hoe een netwerk zoals een 'kapitaal netwerk' zich gedraagt, moeten we inzien hoe een netwerk is opgebouwd en hoe een netwerk vervolgens 'werkt'. Daarvoor kunnen we onder andere kijken naar netwerkstructuren in de natuur zoals die van de slijmzwam, maar ook naar di-

⁵⁶ Massumi, B. (1992) *Deviations from Deleuze and Guattari*. Cambridge: The MIT Press, p. 139.

⁵⁷ Mason, P. (2015) *Postcapitalism*. London: Penguin Random House, p. 143.

⁵⁸ Massumi, B. (1992) *Deviations from Deleuze and Guattari*. Cambridge: The MIT Press, p. 129.

gitale vormen zoals het internet op je smartphone. Voor ik dat thematiseer, is het echter zaak een netwerkstructuur te herdefiniëren als een *rizoom*.

Om deze wellicht wat abstracte thematiek wat begrijpelijker te maken is er aan het begin van de eerste drie paragrafen kort aangegeven wat het praktische belang is van de te behandelende stof. Daarmee is het voor de niet-ingewijde lezer misschien toegankelijker om een praktische horizon te koppelen aan deze – nu nog – abstracte concepten. Zo heb ik uiteenlopende voorbeelden toegevoegd die ruimte voor eigen interpretatie laten – van het bewerken van hout tot het spreken van ‘recht’ door *Justitie* – die zich hopelijk gedurende het lezen op een rizomatische manier met elkaar vervlechten.

2.1 Begrip van een rizomatisch netwerk

Waarom is het praktisch relevant om te begrijpen wat een netwerk is? Zodat het eenvoudiger wordt om complexe netwerkstructuren als zodanig te herkennen en deze niet te verwarren met simpele hiërarchische structuren, die lijken op een piramide of een organogram van het leger. Hoewel deze laatste een aantrekkelijke simplificaties van de werkelijkheid bieden – die zowel in het bedrijfsleven als in de wetenschap gretig aftrek vinden – zorgen zij voor een gevaarlijke simplificatie van de werkelijkheid. Om de complexiteit van een netwerk beter in beeld te krijgen kunnen we het netwerkperspectief gebruiken om de over simplificatie van organogrammen te vermijden. Een netwerkstructuur werkt op een andere manier dan een hiërarchisch of lineair proces. Hoe een netwerk aangestuurd wordt, daar kom ik in de volgende paragraaf op terug. In deze paragraaf zetten we de kaders voor een basisbegrip van een netwerkstructuur als rizoom.

Wat zijn de immanente – letterlijk: “er in verblijvend” – eigenschappen van een netwerk? Een netwerk bestaat primair uit relaties die zich op een *stratum* met elkaar verknopen tot assemblages.⁵⁹ Assemblages zorgen voor een samenhang door *verbindingen* tussen wat op zichzelf heterogene elementen kunnen zijn.⁶⁰ Dat wil zeggen dat zowel de knooppunten als de relaties kwalitatief verschillende eigenschappen kunnen hebben. Een assemblage lijkt dus meer op een kleurrijke collage rondom een bepaald thema dan een homogeen raster, zoals in een wiskundeschrift of Excel sheet. *Strata* met daarop assemblages van relaties en knooppunten, kunnen over elkaar heen schuiven en zich met elkaar verbinden; ze vormen dan een *rizoom*. Een rizoom is een term uit de biologie die wortelstokstructuren beschrijft zoals: gras, schimmels of aardappelen. Een rizoom beschrijft een netwerkstructuur die zich over meerdere dimensies tegelijkertijd ontwikkelt, net als een wiskundige *fractal* – bekend van het ‘Droste effect’. *Fractals* zijn wiskundige zelfgelijkvormige structuren, die zich met een programma – zoals een eenvoudige wiskundige vergelijking – tot in de oneindigheid kunnen herhalen. Voorbeeld: neem een rechte lijn, maak voor deze lijn een programma en herhaal dit programma voor elke lijn. *Strata* in het rizoom zijn dus niet zozeer horizontaal maar eerder transversaal, dat wil zeggen een naar alle dimensies uitstrekkend vlak. Voorbeelden van *fractals* komen ook in de natuur voor, bijvoorbeeld in de vorm van ijskristallen. Een rizomatisch netwerk lijkt in de praktijk meer op een trein-, metro- of wegennetwerk – en de verbindingen met autohubs, busstations,

⁵⁹ Guattari, F. & Deleuze, G. (2014 [1987]) *A thousand plateaus*. Minneapolis: University of Minnesota Press, p. 502-5

⁶⁰ Ibid., p. 3, 4.

fietsenstallingen daartussen, -onder en -bovenop – dan op een visnet of gratenkous. Het kent geen centrum of een vaste hiërarchie die boven en onder bepaalt, zoals een boom een stam heeft of zoals dat bij een piramide of organogram van het leger of *multinational* het geval is. Ieder knooppunt is een centrum.

Ieder knooppunt in het rizoom kan zich verbinden met ieder ander knooppunt, onafhankelijk van de *strata* of assemblage waar het andere knooppunt zich bevindt. Deze eigenschap is te zien bij schimmelstructuren, maar is ook virtueel te visualiseren wanneer één smartphone zich via het *deep-web* verbindt met een database aan de andere kant van de wereld. Er zijn daarbij dus 'lokale verbindingen' mogelijk maar ook 'verbindingen over afstanden', die ver uit elkaar gelegen *strata* of knooppunten direct met elkaar verbinden.⁶¹ Deze assemblages in een rizoom zijn niet statisch, maar veranderen door het simultaan reageren op materiële, sociale en semiotische *flows*.⁶² Welke *flows* invloed hebben op de assemblages is afhankelijk van het soort rizoom, die is bijvoorbeeld bij een slijmzwam anders dan in een netwerk van inter-esse. Hoewel een slijmzwam logischerwijs weinig van doen heeft met sociale of semiotische *flows* – een pratende slijmzwam chillend met slijmerige vrienden in de lokale kroeg moet nog ontdekt worden, al moet je soms goed kijken om het verschil te zien – maar een inter-esse rizoom daarentegen des te meer.

2.1.1 Kwaliteit van een rizoom

De kwaliteit van een rizoom kan bepaald worden door de wijze waarop het netwerk is samengesteld. Deze bepaling moet daarbij niet enkel gebeuren in kwantitatieve termen – door bijvoorbeeld de hoeveelheid relaties te tellen of op basis van dichotomieën zoals: "klein" of "groot", "deel" of "geheel", "individu" of "maatschappij" – maar juist door te kijken naar de kwaliteit van de verschillende verbindingen in het rizoom. Zijn de rizomatische relaties beperkt tot een lokale fysieke kwaliteit, of is het ook over afstanden met elkaar verbonden. Deze 'relaties over afstanden' kunnen zowel intern als extern zijn en dragen bij aan de kwaliteit van relaties waaruit het netwerk is samengesteld.⁶³

Een pan water op het vuur kan als metafoor dienen om de kwaliteitsschaal van een rizoom aan te geven. Zijn er in een netwerk bijvoorbeeld enkel lokale verbindingen tussen discrete deeltjes, zoals in een watermolecuul, dan zou dit een lagere kwaliteit van een netwerk kunnen identificeren. Maar wanneer de lokaal verbonden deeltjes in het netwerk tevens gecorreleerd zijn aan andere deeltjes over grotere afstanden, spreken we van een hogere intensiteit. Dit gebeurt bijvoorbeeld als een pan kokend water in een staat van maximale entropie is: "*In classical thermodynamics, a physical system tends towards maximum entropy – the highest degree of stability and homogeneity it can achieve given existing conditions.*"⁶⁴ Wanneer water aan de kook gebracht wordt en maximale entropie bereikt trillen alle watermoleculen gecorreleerd aan elkaar, de watermoleculen zijn dan zowel lokaal als over afstanden met elkaar verbonden. De aan de kook gebrachte watermoleculen kunnen door deze verschillende kwaliteiten van relaties een hogere graad van energie 'aan' en bereiken een nieuw plateau van intensiteit.⁶⁵ Netwerkstructuren kennen op deze manier verschillende intensiteiten, die afhankelijk is van de kwaliteit van de ver-

⁶¹ Deze 'verbindingen over afstanden' worden ook wel '*lines of flight*' genoemd en kunnen zorgen voor grote veranderingen in de structuur van een rizoom, door dat ze als efficiënte *shortcuts* in het rizoom kunnen optreden. Bron: Guattari, F. & Deleuze, G. (2014 [1987]) *A thousand plateaus*. Minneapolis: University of Minnesota Press, p. 9.

⁶² *Ibid.*, p. 22-3.

⁶³ Massumi, B. (1992) *Deviations from Deleuze and Guattari*. Cambridge: The MIT Press, p. 54-5.

⁶⁴ *Ibid.*, p. 58.

⁶⁵ Wat dit precies is werken we in de volgende alinea verder uit.

bindingen in het rizoom. Zo kenmerkt de intensiteit de 'kwaliteit' van een netwerk. Is een netwerk enkel lokaal verbonden of correleren de lokaal verbonden knooppunten ook met knooppunten over grotere afstanden? Het onderscheid tussen deze netwerken is geen dichotomie – het een of het ander – zoals de pan water als metafoor misschien lijkt te impliceren – het water kookt of niet – maar kan zich gradueel tussen beide vormen bewegen.

2.1.2 Plateau van intensiteit

Het rizoomnetwerk vormt vervolgens een middenveld waarin het een bepaald 'plateau van intensiteit' kan bewaren. Dat wil zeggen dat het niveau van intensiteit – ofwel de energie – schommelt tussen bepaalde boven- en ondergrenzen binnen het rizoom. Deze intensiteit maakt het mogelijk om vanuit en in dat midden – het *mi-lieu* van een rizoom – consistente bewegingen in gang te zetten en, wanneer de intensiteit binnen de grenzen van het plateau blijft, deze bewegingen in gang te houden. Deze bewegingen van een netwerk worden niet aangestuurd vanuit een centrum – vandaar de uitdrukking een 'lichaam zonder organen' – maar door *software* die zich *immanent* in het rizoom bevindt en voor zijn consistentie afhankelijk is van een bepaald 'plateau van intensiteit'. Deze virtuele *software* die Guattari en Deleuze een '*abstracte machine*' noemen, reguleert en coördineert de bewegingen binnen het rizoom. Hoe de virtuele *abstracte machine* de actualiteit van een rizoom in beweging brengt bespreken we in de hiernavolgende paragraaf over 'de actualisatie in het event'. Eerst gaan we kijken hoe de virtuele *abstracte machine* als *software* van het rizoom werkt.

2.2 De software in het netwerk

Waarom is het praktisch relevant om eerst te begrijpen hoe de virtuele *software* in het rizoom werkt? Als je inziet hoe het virtuele deel in het rizoom netwerk werkt, dan wordt het namelijk eenvoudiger om door te hebben hoe het zich actualiseert en kun je er vervolgens ook mee interacteren. Je kan doormiddel van het opstellen van diagrammen een indicatie krijgen van de werking van de virtuele *abstracte machine*. De *abstracte machine* maakt daarbij gebruik van binnensluitende en buitensluitende vormen van synthese. Dit gebeurt in het geval van een binnensluitende synthese door 'het buiten' ten opzichte van het netwerk naar binnen te vouwen voor het verhogen van intensiteit. Of in het geval van een buitensluitende synthese juist door gebruik te maken van scheidingen om vormen van efficiëntie en disciplineren in het rizoom te creëren.

De *software* is altijd *immanent* aan het netwerk. Het opereert binnen⁶⁶ een 'plateau van intensiteit' ofwel het *mi-lieu* van een rizoom. Zonder milieu is er geen *software* die daarop kan inwerken. Verandert het 'plateau van intensiteit', dan verandert ook het milieu en de daarmee verbonden immanente *abstracte machine*. Dit proces gebeurt in een continue wederkerige wisselwerking tussen de actualiteit van het rizoom en de virtualiteit van de *abstracte machine*. Hoe deze wisselwerking tussen de virtualiteit en actualiteit precies

⁶⁶ Binnen, niet 'op', want de energie bevindt zich binnen de uitersten van een plateau, zodat het plateau, als de energie voorbij de drempel waarde van de 'boven' of 'onderkant' gaat kan transformeren naar een nieuw plateau van intensiteit. Hoewel, *software* zelf – in de context van een computer – natuurlijk wel ergens 'op' opereert.

werkt voor de realisatie van het rizoom zullen we in de volgende paragraaf verder uitwerken. Nu richt ik me op de werking van de virtuele *abstracte machine*. Binnen het milieu creëert de *abstracte machine* regels die als herhalingen van patronen terug te vinden zijn in het rizoom. Ze kunnen in een diagram – schematische weergaven van een proces – beschreven worden. Deze diagrammen kunnen in de economie of bedrijfskunde bijvoorbeeld bestaan uit *flowcharts*. Een *flowchart* is een schematische weergave van een bedrijfskundig proces, dat vaak gebruikt wordt om bijvoorbeeld de doorloop van een servicetraject of lopende band in beeld te krijgen. Maar ook uit kansbomen, een set van (verbale) instructies of wiskundige vergelijkingen. Diagrammen maken daarmee de bewegingen van de relaties inzichtelijk. De diagrammen die uit de rizomen af te leiden zijn, zijn reflecties van de *abstracte machine*, maar zijn nooit de *abstracte machine* zelf.

2.2.1 Synthese

De *abstracte machine* zorgt vanuit het *mi-lieu*⁶⁷ in een rizomatisch netwerk voor synthese: “*Abstract machine is another word for synthesizer.*”⁶⁸ Synthese is het samenbrengen van elementen in een conglomeraat, die ondanks de toevallige ontmoetingen van de elementen – langdurig en relatief stabiel – de objectieve illusie van één identiteit kan hooghouden. Zo’n synthese werkt dan ook fundamenteel anders dan de ‘analyse’ van de *homo economicus* die alles uit elkaar haalt en als losse delen bestudeert. Synthese probeert de waarde van de samenklontering te omvatten en de waarde van elementen in hun collectieve samenhang te vinden.

Massumi gebruikt *Justitie* als analogie om de waarde van synthese uit te leggen. *Justitie* kan gezien worden als een rizomatisch netwerk waarin synthese ontstaat tussen de stenen muren in de rechtbank, de verdachte en ijzeren handboeien, de advocaat, rechter, het wetboek en ‘het recht’ dat er als *surplus* in gesproken wordt.⁶⁹ Deze assemblage omvat zowel lichamen als uitspraken: het is een dubbele articulatie van assemblages van lichamen en assemblages van uitspraken. Anders gezegd: iedere verbinding tussen lichamen (krachten) articuleert zich in een discours (machten). *Force* is altijd *power*, zoals Foucault in zijn disciplineringsstheorie en de penitentiaire praktijken duidelijk heeft gemaakt. Om het conglomeraat van *Justitie* vervolgens te vangen onder één identiteit is daarbij een ‘objectieve illusie’, omdat het bestaat uit heterogene elementen die enkel in hun samenhang met het perspectief van een burgerlijke samenleving zijn meerwaarde en identiteit als eenheid krijgt. Identiteit is een discourseffect.

2.2.2 Binnensluitende of inclusieve synthese

De virtuele *software* – ofwel *abstracte machine* – van het rizoom kan verschillende vormen van synthese bewerkstelligen die onder te verdelen zijn in: binnensluitende, inclusieve en buitensluitende, exclusieve vormen. De producten van een synthese kunnen vervolgens geëvalueerd worden als ‘passief’ of ‘actief’. De toekenning van deze waarde is pragmatisch en gebeurt op basis van de potentie tot handelen na het afronden van de synthese. Het product van de synthese is ‘passief’ als het een externe actor nodig heeft om het actief te maken, zoals kalksteen pas actief wordt in een muur van een gerechtsgebouw om aldaar tegen de zwaartekracht in te duwen. De kalksteen zelf is het passieve product van bezinksel, die laag op laag, *strata* op *strata* met elkaar verbonden is door synthese. Om als kalksteen een actief product van synthese te worden is er een actor no-

⁶⁷ Het Franse woord voor ‘midden’.

⁶⁸ Massumi, B. (1992) *Deviations from Deleuze and Guattari*. Cambridge: The MIT Press, p. 47.

⁶⁹ *Ibid.*, p. 50.

dig die de steen zijn nieuwe functie – bijvoorbeeld in het gerechtsgebouw – toebedeeld. Pas wanneer het daar gebracht is door een bouwvakker draagt de kalksteen actief bij als weerstand tegen de zwaartekracht. De evaluatie van een synthese product als 'actief' kent in dit verband twee soorten actie: reactief en non-reactieve ofwel *affirmatieve actie*. *Affirmatieve*, of non-reactieve actie handelt, versterkt, omarmt.⁷⁰ Als we het over interesse hebben dan gaat het om deze affirmatieve variant. In de interesse hechten krachten of intensiteiten zich op niet-berekende wijze aan andere assemblages. Reactief is bijvoorbeeld 'de zwaartekracht', die wel actief is maar enkel kan reageren op de aanwezigheid van een object. Reactieve actie gaat dus altijd uit van een scheiding om ergens op te kunnen handelen.

Een synthese is inclusief of binnensluitend als het zorgt voor vermenigvuldiging en versterking – *affirmatie* – van het rizoom. Dit bereikt het door 'het buiten' naar binnen te vouwen, zoals een macrofaag. Als onderdeel van ons lichamelijke afweersysteem vouwt deze de resten van dode of lichaamsvreemde cellen naar binnen en verandert het in intercellulair materiaal. De binnensluitende synthese is onder te verdelen in een aantal praktische vormen, of softwareprogramma's. Een eenvoudige vorm van de binnensluitende synthese is de connectieve synthese, die in zijn softwareprogramma enkel gebruik maakt van de logische operator 'en'. Bijvoorbeeld wanneer verschillende elementen 'x' met elkaar in verband gebracht worden. Als x = 'steen' dan zorgt de connectieve synthese voor een verbinding van: deze steen 'en' deze steen 'en' deze steen 'en' ... Een wat complexere binnensluitende disjunctieve synthese creëert reeksen van elementen die naast elkaar kunnen bestaan, maar niet met elkaar te vermengen zijn en toch met elkaar verband houden. Deze binnensluitende disjunctieve synthese maakt in het softwareprogramma gebruik van de logische operator 'en/of'. Dus: 'dit en/of dat'. Een voorbeeld van deze binnensluitende disjunctieve synthese is de opdeling van soorten in de biologie: er kunnen wel verschillende soorten spinnen zijn, maar een spinachtige is nooit een vogel. En daar is de vogelspin geen uitzondering op.

Een binnensluitende conjunctieve synthese gebruikt de 'en' operator uit de binnensluitende disjunctieve 'en/of' en voegt daar de operator 'zowel' aan toe. De conjunctieve synthese zorgt er voor dat heterogene elementen in een netwerk – van mogelijk zeer uiteenlopende samenstelling – niet bij voorbaat uitgesloten zijn om vanuit een gegeven punt met een ander punt te verbinden. Het handelt door gebruik te maken van het programma: 'zowel dit en dat'. Dus zowel de bloem als de bij, zowel de pollen als de honing. Het rizoomnetwerk is door deze binnensluitende conjunctieve synthese *consumptief*, het consumeert de meerwaarde die ontstaat door het bij elkaar voegen van de elementen. Dit consumptieve gevolg van de conjunctieve synthese zien we terug bij de slijmzwam die voedingsstoffen – als een lopende maag – naar binnen vouwt en de meerwaarde of *surplus* aan energie gebruikt om grote bewegingen richting nieuwe territoria in gang te zetten. Met het naar binnen vouwen van wat buiten is affirmeert de rizoomstructuur zijn intensiteit: het maakt het sterk en voegt energie toe aan het rizoom. Dit consumptief-affirmatieve gevolg zien we ook terug in het rizoom van *Justitie* waarbij 'het recht' als meerwaarde geconsumeerd wordt. Hoe meer 'recht' er ontstaat door de synthese van stenen, advocaten, wetboeken, rechters en verdachten hoe sterker het rizoom van *Justitie* wordt en hoe meer energie er in verblijft.⁷¹

⁷⁰ Massumi, B. (1992) *Deviations from Deleuze and Guattari*. Cambridge: The MIT Press, p. 56.

⁷¹ *Ibid.*, p. 50.

2.2.3 Buitensluitende synthese

Er is sprake van een buitensluitende synthese als het iets aan het rizoom onttrekt. De buitensluitende synthese zorgt voor het labelen, scheiden en uitsluiten van elementen. Hiermee kan het zorgen voor efficiënter gebruik van de beschikbare energie. Voor een buitensluitende synthese kan alleen een disjunctieve synthese als softwareprogramma gebruikt worden. De logische operator in dit softwareprogramma is altijd 'of/of'.⁷² Iets is 'of x of y': ijzer of nikkel, heeft een hogere weerstand of een lagere weerstand, *you're with us or against us; plata o plomo*. De buitensluitende toepassing van categorieën zorgt altijd voor de mogelijkheid dat een gegeven element of individu zich niet kan verbinden met elementen waar het naast bestaat. Bij *Justitie* geldt dat bijvoorbeeld voor de kalkstenenmuren en de handboeien om de handen van de verdachte. Hiermee zorgt deze afscheidende synthese voor het opdelen van elementen in afgesloten entiteiten of 'individuen', zoals de rechtbank en de rechter. Met deze opdeling ontstaat daarmee een meerwaarde die kan veranderen in de oorzaak van een nieuw event: het kiezen van een extra of nieuwe rechter. Een nieuwe rechter die vervolgens de buitensluitende verbindingen van het Justitierizoom vermenigvuldigt en de afscheidende conjuncties uiterst efficiënt (her-)creëert ofwel (her-)produceert. De buitensluitende synthese zorgt daarmee dus – door het onttrekken van elementen uit het rizoom – voor het bereiken van efficiëntie – in de vorm van energiedistributie in een *process workflow* – en verandert in combinatie met herhalingen daarmee de disciplinerende werking van het justitiële apparaat.⁷³ In concreto: donkere mensen met een zakje wiet in USA verdwijnen door de optimalisatie van de *proces workflow* in één beweging de bak in. 'Het recht' heeft ze, ten bate van 'efficiëntie', uitgesloten.

2.2.4 De 'intelligentie' van een Slijmzwam

Dat de virtuele *software* – of *abstracte machine* – gebruikt maakt van een combinatie van beide synthesevormen is goed te zien bij de slijmzwam in de documentaire *The Creeping Garden* uit 2015. In deze documentaire worden *timelapse* beelden getoond van een slijmzwam in beweging. Hiermee komen de pulserende patronen van het netwerk als geheel, maar ook in de relaties zelf helder in beeld. De slijmzwam maakt aan de randen gebruik van de disjunctieve binnensluitende synthese, door met losse zwamdraden de omgeving af te tasten naar voedsel, om die vervolgens met behulp van binnensluitende conjunctieve synthese naar binnen te vouwen. Wanneer het voedsel eenmaal binnen het rizoomnetwerk is, zorgt de buitensluitende synthese weer voor het ontstaan van de efficiënte verbindingen om de energie en voedingsstoffen door de slijmzwam te verplaatsen. Dat met deze combinatie van syntheses een vorm van 'intelligentie' aan de rizomatische slijmzwam toegedicht kan worden laten onderzoekers zien aan de hand van een experiment in het lab. Door onder een petrischaal een tekening van Nederland te plaatsen en op iedere grote stad in de schaal een voedszaam graanvlokje te leggen, kan gekeken worden hoe de slijmzwam omgaat met de actualiteit van de schaarse goederen. De slijmzwam moet dan ook niet alleen rekening houden met het transporteren van energie en het in stand houden van het netwerk, maar ook voorbereid zijn op het eventueel wegvallen van relaties door invloeden van buitenaf.⁷⁴ Binnen de kortste keren vouwt de slijm-

⁷² De logische operator 'en' wordt in het buitensluitende software programma gegeven door een *reeks of'jes* – of,of,of,...

⁷³ Massumi, B. (1992) *Deviations from Deleuze and Guattari*. Cambridge: The MIT Press, p. 57.

⁷⁴ De bioloog Mark Fricker, gelieerd aan de Universiteit van Oxford, laat zien hoe een rizomatisch netwerk in een mathematisch model vertaald kan worden en gebruikt om bijvoorbeeld het treinnetwerk van Engeland te beoordelen op effectiviteit, efficiëntie en weerbaarheid. Bron: <https://www.youtube.com/watch?v=lnS2jxc4kl>

zwam de 'steden' in zijn netwerk en zorgt het voor een efficiënt netwerk van relaties dat ons treinnetwerk in Nederland weerspiegelt.⁷⁵ Niet dat daarmee gesteld wordt dat een slijmzwam ons treinnetwerk nou moeten bepalen, maar wel dat een effectief, efficiënt en weerbarstig netwerk de mogelijkheid voor een nieuw plateau van intensiteit creëert waardoor een stabiel diagram kan ontstaan waarmee ander gedrag mogelijk wordt. Of, zoals dat in de documentaire over de slijmzwam duidelijk wordt, voor het ontsnappen uit het petrischaaltje op zoek naar nieuwe voedingsstoffen.

Een rizoomfunctie tracht in wisselwerking met de weerstand of actualiteit van het rizoom efficiënt om te gaan met potentieel schaarse *resources* – zoals energie – om hogere niveaus van intensiteit te bereiken. Daarmee wordt het waarschijnlijker dat nieuw gedrag geactualiseerd kan worden. Tweehonderd jaar geleden zou het zeer onwaarschijnlijk zijn geweest om in Utrecht te wonen, in Rotterdam te werken en Amsterdam uit te gaan en 's avonds weer thuis te slapen. Met het ontstaan van een efficiënte treinverbinding tussen deze steden is het echter wel mogelijk om – binnen dezelfde dag – te wonen, werken en consumeren in verschillende steden. Wanneer een dergelijk treinnetwerk verbinding maakt met een netwerk op een ander schaal, zoals dat op Schiphol gebeurt tussen trein en vliegtuig, stijgt de intensiteit van dit verbonden netwerk als vermeend geheel nog verder – onder de voorwaarde dat het bijdraagt aan de effectiviteit, efficiëntie en weerbarstigheid van het netwerk als 'geheel' – en ontstaat er de mogelijkheid voor de ontwikkeling van nieuwe diagrammen binnen een nieuw plateau van intensiteit. We krijgen met deze voorbeelden langzaam inzicht in de wederkerige relatie tussen de virtuele *abstracte machine* van het rizoom en de actualiteit van het rizoom. Hoe deze relatie werkt wordt in de volgende paragraaf verder uitgelegd aan de hand van drie begrippen: virtualiteit, actualiteit en het event.

2.3 Virtualiteit, actualiteit en de relatie in het Event

Wat is de praktische waarde van begrijpen hoe de virtuele *abstracte machine* en de actualiteit van het rizoom elkaar ontmoeten in het event? Als je begrijpt hoe de wederkerige relatie tussen de virtualiteit en de actualiteit werkt, dan krijg je inzicht in de relatieve stabiliteit van een rizomatisch systeem. Hoe stabiel een rizomatisch systeem ook lijkt, het is hooguit meta-stabiel maar nooit absoluut en onveranderbaar. De virtuele *abstracte machine* van het rizoom staat door haar *immanentie* altijd in relatie met de actualiteit. Het virtuele, ofwel de potentiële mogelijke toestanden van het rizoom en de door de actualiteit/weerstand gegeven waarschijnlijkheid dat deze toestanden geactualiseerd worden, is door hun wederkerige relatie altijd onderhevig aan verandering. Zodoende beïnvloeden zowel 'de virtualiteit' als 'de actualiteit' het actualisatieproces, maar controleert geen van beide het proces volledig.

De energie die vrijkomt in het event – van bijvoorbeeld hout bewerken – kan in potentie nog altijd precies dat doen wat onwaarschijnlijk is en daarmee in een kettingreactie de ogenschijnlijke meta-stabiliteit van een systeem veranderen. De meta-stabiliteit van een systeem is dan ook niets anders dan

⁷⁵ Ook op Youtube zijn er voorbeelden te vinden waarin een slijmzwam het Nederlandse treinnetwerk weerspiegelt. Bron: <https://www.youtube.com/watch?v=iLhUVsWEai8>

een relatief constante interactie tussen actualiteit en virtualiteit, ofwel een reproducerend netwerk. De transformatie van een meta-stabiel systeem kan in gang gezet worden door het bereiken van een bepaalde grenswaarde van het intensiteitsplateau en middels een *flashpoint* de waarschijnlijkheid van 'nieuw' of ander gedrag groter maken.

Het begrip van de 'virtualiteit' is in het rizomatisch denken van Guattari en Deleuze een sleutelbegrip.⁷⁶ "De virtualiteit is de toekomst-verleden van het heden, het lot van een ding en voorwaarde van zijn bestaan".⁷⁷ Om filosofische bagage rondom het begrip 'bestaan' te omzeilen gebruiken Guattari en Deleuze het woord actualiteit, "dat wat hier nu is". Om dezelfde reden maken zij dan ook geen Platonisch onderscheid tussen werkelijkheid en illusie. Noch, en dat is misschien nog wel belangrijker, maken zij een onderscheid tussen waarheid en onwaarheid. Het gaat hen niet om de vraag of een theorie zoals het rizoomdenken waar is, maar of het werkt.⁷⁸ Met andere woorden, helpt de theorie om op een andere manier na te denken over de wereld. Resulteert het bijvoorbeeld in de creatie van andere energie, of zorgt het voor het terugdringen van verspilling en ontstrest het de uitputting van schaarse energiebronnen. Zorgt een begrip van 'de virtualiteit' en 'immanentie' zo dadelijk werkelijk voor een ander perspectief op actuele problemen? Ja, zullen we zo zien: in de samenkomst met de actualiteit in een *event* en het daarop volgende inzicht in de inherente meta-stabiliteit van een systeem.

De virtualiteit behelst alle potentiële mogelijke toestanden die geactualiseerd zouden kunnen worden, of geactualiseerd hadden kunnen zijn. De virtualiteit bevindt zich in de actualiteit, het is er altijd *immanent* aan. We kunnen daarbij zeggen dat de virtualiteit 'echt bestaat' in vooronderstelling van de actualiteit, maar wel in mindere mate dan de actualiteit zelf. Het element *immanentie* zou hier als 'eeuwig' begrepen kunnen worden, maar om Platonische transcendentale problemen te omzeilen kunnen we *immanentie* beter beschrijven als 'ontijdig' zoals Nietzsche het gebruikt.⁷⁹ Binnen die actualiteit is virtualiteit altijd een potentieel: het is de mogelijkheid van alle mogelijke toestanden die zich zouden kunnen actualiseren. De actualiteit is altijd een heden, een continu worden en bepaalt de waarschijnlijkheid dat potentiële mogelijke toestanden gerealiseerd worden. Maar realiteit moet hier niet begrepen worden als echt. Virtueel is even reëel als actueel. De actualiteit van een 'ding' is vervolgens zijn levensduur als proces – van ontstaan tot vernietiging, van een beweging over zijn drempelwaarde – van virtualiteit naar actualisatie – in de richting van zijn grenswaarde of limiet.⁸⁰

2.3.1 Actualisatie in het event

Dit continue actualisatieproces kan begrepen worden als een aaneenschakeling van *events*. Dit zijn gebeurtenissen waarin de virtualiteit en de actualiteit over elkaar heen schuiven, net als *strata*. In dit *event* gaan beide een wederkerige relatie met elkaar aan, waarin de virtualiteit de 'potentiële mogelijke toestanden' van het rizoom aandraagt en de actualiteit de 'waarschijnlijkheid' bepaalt dat deze toestanden zich zullen actualiseren. Welke virtuele status zich uiteindelijk actualiseert in het *event* is daarbij altijd gevolg van kans en toeval. Maar virtualiteit en de actualiteit hebben in het *event* altijd een asymptot-

⁷⁶ Massumi, B. (1992) *Deviations from Deleuze and Guattari*. Cambridge: The MIT Press, p. 34.

⁷⁷ *Ibid.*, p. 36-7.

⁷⁸ *Ibid.*, p. 8.

⁷⁹ Guattari, F. & Deleuze, G. (2014 [1987]) *A thousand plateaus*. Minneapolis: University of Minnesota Press, p. 296.

⁸⁰ Massumi, B. (1992) *Deviations from Deleuze and Guattari*. Cambridge: The MIT Press, p. 37.

tische relatie met elkaar. Ze raken elkaar nooit. Denk daarbij aan houtbewerken als expressie van Zeno's paradox.⁸¹ Vanuit dit perspectief kan het contactpunt tussen het gereedschap en het hout nooit precies aangegeven worden. Wanneer raakt het mes het hout en is er sprake van snijden? Neem de afstand tussen het mes en het hout, zoom hier twee maal op in, en nog eens, en nog eens, enzovoorts... en zie dat zij er in het heden een asymptotische (non)relatie op nahouden. Toch is het hout een moment later gesneden. De twee – het hout en het gereedschap – hebben dus wel een relatie met elkaar maar die is niet aan te dragen als de enkelvoudige oorzaak voor houtensculptuur die hieruit voortkomt. Het was noch *enkel* het mes, noch *enkel* het hout, noch *enkel* de houtbewerker die de enkelvoudige oorzaak is van de sculptuur. Wie of wat was er dan wel verantwoordelijk voor de sculptuur? Niet een persoon of ding, maar een heel netwerk van krachten, sommige gewild, de meeste toevallig.⁸² Denk daarbij aan de krachten die nodig waren de boom te doen laten groeien, het naar de werkplaats te brengen, de houtbewerker te vormen, en hem er vervolgens toe te zetten om over te gaan tot de schijnbaar zinloze exercitie van het houtbewerken in deze eenentwintigste eeuw. Daarmee is een 'ding' als proces altijd een gevolg van meervoudige oorzaken. Zo is er ook in het rizoom nooit een individuele oorzaak aan te wijzen voor een beweging, interactie, of status van het netwerk of betekenis die er vervolgens aan of in gegeven wordt. De ontmoeting van de virtualiteit en de actualiteit in het event gebeurt op eenzelfde manier als expressie en inhoud elkaar vinden in 'betekenis'. Betekenis is in het rizoom het 'tussen' van inhoud en expressie, respectievelijk het samengaan van assemblages van lichamen (inhoud) en assemblages van uitspraken (expressie). Betekenis 'is' daarmee niets meer en niets minder dan hun asymptotische 'non-relatie'. Een (non)relatie is een scheiding-verbinding. Scheiding-verbindingen zijn geen parallellen, zoals de vertaling van een Engels woord zoals "event", die een asymptotische relatie kent met een Nederlandse vertaling. Het Nederlandse *evenement* dekt niet de volledige lading van *event*. Het 'raakt' de letterlijke inhoud nooit, maar de betekenis van de vertaling verbindt de inhoud en expressie wel en is daarbij altijd het gevolg van meervoudige oorzaken, gegeven het netwerk van relaties waarin de 'betekenis' zich actualiseert.⁸³

2.3.2 Kwantummechanica

De wederkerige relatie en de meervoudige oorzaken kunnen we bijwijzen van analogie terug vinden in de kwantummechanica, die eenzelfde proces beschrijft op subatomair niveau. Ook in de kwantummechanica wordt gesproken over een onderscheid tussen het – virtuele – potentieel van een quant en de productie van actualiteit. De quanten kunnen in potentie alles zijn en zich daarbij zelfs in paradoxale toestanden bevinden. Denk bijvoorbeeld aan het tegelijkertijd hier-en-daar zijn van een quant, of zich voordoen als zowel een deeltje als een golf – een paradox in de klassieke natuurkunde. Daarmee lijken de quanten op de virtualiteit zoals wij die zojuist bespraken in relatie tot het rizoom.⁸⁴ De quanten interacteren vervolgens met de actualiteit van de wereld – binnen de kaders van

⁸¹ Zeno's paradox gaat over de wedstrijd tussen de langzame schildpad en de snelle Achilles in het oude Griekenland. Door de absolute termen van de probleemstelling blijft de achterstand van Achilles op de schildpad een asymptotische benadering van het getal nul. Het gevolg: Achilles haalt de schildpad nooit in. De paradox kan echter opgelost worden door aan de absolute termen bij benadering een limiet te stellen aan iets wat 'willekeurig dicht tot nul nadert'. Of 'het absolute' voor de realiteit van de wedstrijd te vervangen, die de mens natuurlijk van een schildpad wint.

⁸² Massumi, B. (1992) *Deviations from Deleuze and Guattari*. Cambridge: The MIT Press, p. 17.

⁸³ *Ibid.*, p. 12-7.

⁸⁴ *Ibid.*, p. 53.

een systeem, die de grenzen van mogelijkheden bepalen.⁸⁵ Deze actuele toestand is – net als de actualiteit van het rizoom – onderhevig aan continue veranderingen en zijn in een wederkerige relatie met de virtualiteit van de quanten.

Een bekend experiment uit de kwantummechanica om deze wederkerige relatie tussen de virtualiteit en de actualiteit op het subatomaire niveau te beschrijven, is met een lichtkanon en een lichtgevoelige achterwand. In de opstelling van het experiment staat een lichtkanon te vuren op de lichtgevoelige achterwand en daar tussenin wordt een lodenplaat met twee parallelle verticale gleufjes gezet. Wanneer het lichtkanon nu blijft vuren verschijnen er twee evenredige verticale strepen op de lichtgevoelige wand, die netjes parallel lopen aan de gleufjes in de lodenplaat. Hieruit zou je kunnen concluderen dat licht bestaat uit deeltjes. Om te onderzoeken of deze bewering klopt – *zijn quanten deeltjes?* – plaatsen we een sensor naast een van de twee gleuven om de losse deeltjes door de gleuf te zien gaan. Het zou in potentie immers ook kunnen zijn dat de quanten zich boven, onder, links of rechts van de lodenplaat bewegen voordat ze zich actualiseren als discrete deeltjes op de lichtgevoelige achterwand.

Maar enkel door het toevoegen van deze sensor gebeurt er iets wat in de klassieke Newtoniaanse natuurkunde onmogelijk zou zijn. Het toevoegen van de sensor verandert het patroon op de lichtgevoelige achterwand: het zijn opeens niet meer twee parallelle strepen, maar een reeks verticale strepen die een golf identificeren.⁸⁶ Is het licht dan toch een golf? Beide mogelijkheden tegelijkertijd – dus zowel deeltje en golf – is volgens het Newtoniaanse model een paradox. Maar op het subatomaire niveau van de quanten gelden andere regels dan op het atomaire niveau van de klassieke Newtoniaanse natuurkunde. De kwantummechanica stelt dat de virtuele quant in potentie alles kan zijn – zowel een deeltje als een golf – maar dat de actualiteit beïnvloedt welke potentiële toestanden uit de virtualiteit de grootste waarschijnlijkheid heeft zich te actualiseren.

2.3.3 Meervoudige oorzaak

De gevormde actualiteit is geproduceerd in een ontmoeting tussen twee realiteiten – het is een gevolg van een meervoudige oorzaak.⁸⁷ De uitkomst van deze ontmoeting is niet geheel voorspelbaar, zoals een ontmoeting op het atomaire niveau van biljartballen en een keu op een biljarttafel dat wel is. De ontmoeting op het subatomaire niveau is slechts voor de helft statistisch consistent met de voorspellingen omdat een helft van de oorzaak, de kwantum helft, zich niet noodzakelijk aan ‘onze’ atomaire natuurwetten houdt. We kunnen deze virtuele kwantumrealiteit nooit direct of volledig kennen, maar we kunnen er zeker van zijn dat deze werkelijkheid bestaat buiten onze perceptie ervan. Al is het maar omdat we niet de enige zijn die het ‘waarnemen’.⁸⁸ Zelfs een geïsoleerd atoom wordt ook ‘waargenomen’ door een elektromagnetisch veld dat net als een wetenschapper in staat

⁸⁵ In relatie tot het rizoomdenken stel ik voor om ‘de kaders van een systeem’ uit de kwantummechanica pragmatisch te vervangen voor ‘het rizoom perspectief’ dat naar de actualiteit van het rizoom kijkt. Hierbij wil ik wel benadrukken dat de kwantummechanica hier slechts als *analogie* voor het rizoomdenken wordt gebruikt. Binnen de kwantummechanica zou dit naar binnen vouwen van ‘de kaders van een systeem’ natuurlijk een probleem zijn. De actuele toestand, inclusief het perspectief zijn de grenzen van het systeem. Een asbak verandert onder normale omstandigheden niet in een koe, noch boeddha. Actualiteit is dus “meer” dan de virtualiteit in dit voorbeeld, of anders op geschreven: actualiteit > virtualiteit.

⁸⁶ Wanneer een golf vanuit het lichtkanon de lodenplaat bereikt zullen er achter de lodenplaat twee golven ontstaan die elkaar opheffen op de punten waar zij elkaar raken en zodoende een reeks strepen veroorzaken.

⁸⁷ “It is cocaused” Bron: Massumi, B. (1992) *Deviations from Deleuze and Guattari*. Cambridge: The MIT Press, p. 53.

⁸⁸ Prigogine, Y. & Stengers, I. (1989) *Tussen tijd en eeuwigheid*. Amsterdam: Bert Bakker, p. 147-9.

is om het atoom in beweging te brengen en het te 'beïnvloeden' om het een virtuele status te doen laten actualiseren.

Ieder event waarin de actualiteit en de virtualiteit elkaar in een rizoom ontmoeten is uniek. In ieder event bevinden de actualiteit en de virtualiteit zich immers in een andere status. Toch is het mogelijk een event te herhalen, zoals het ontmoeten van een goede vriend, het bewerken van hout of een aankoop doen op bol.com. Wanneer actualiteit en virtualiteit zich dus binnen de uiterste waarden van 'hun' plateau bevinden, is het mogelijk dat ze over elkaar heen schuiven in een event die bij benadering als herhaling van een eerder event getypeerd kan worden. Een exacte herhaling, als in een perfecte *deja-vu*, is daarbij zeer onwaarschijnlijk.

Een goede reden voor het rizoom om een 'herhaling' te bewerkstelligen is wanneer het – vorige – event op een gunstige manier energie wist te vergaren of distribueren. Dan is er een goede kans dat de immanente *abstracte machine* hetzelfde diagram of programma zal aflopen, om de toevoer of distributie van energie in het rizoom veilig te stellen. Daarbij wordt er van uitgegaan dat een rizoom altijd bezig is met energie te vergaren, gebruiken, distribueren of afvoeren zodat in het plateau intensiteit kan stijgen of stabiel blijven. Waarmee in het eerste geval nieuwe potentiële virtuele statussen mogelijk worden en in het tweede geval hetzelfde diagram of 'programma' herhaald kan worden. Denk daarbij aan een wederzijds geïnteresseerde en enthousiaste ontmoeting tussen twee mensen, of een efficiënt online verkooptraject op de bol.com website.

2.3.4 Producerend & reproducerend rizoom netwerk

De oorspronkelijke functie van het rizoom is onderhevig aan de innamen van ruimte⁸⁹, ofwel een productief netwerk. Dit verandert door deze herhalingen van events in een reproductief netwerk. Met het ontstaan van een reproducerend netwerk verandert de oorspronkelijke rizoom functie van een ruimte innemende kracht naar iets dat beter omschreven kan worden als macht. Macht begrenst en distribueert het vrijgekomen potentieel uit een event binnen vooraf gebaande paden.⁹⁰ Het domesticeert en cultiveert met herhalingen van het event de potentie die dan vrijkomt. Door de herhaling wordt de dynamische potentialiteit van het event daarmee zowel naar een hogere vorm van kracht of intensiteit gebracht alsmede afgestompt, afgebogen en gevangen in een regulerend netwerk van machten. Neem bijvoorbeeld de professionalisering en institutionaliseren van het houtbewerken. De ervaring en kennis die opgedaan wordt, door het herhalen van deze activiteit, wordt overdragen in de institutie van een vakwerkgilde. Daarmee wordt de kunde van het houtbewerken zowel op een hoger niveau getild, alsmede gedisciplineerd. De energie die ontstaat bij het bewerken van hout wordt in de vakwerkgilde dan ook afgebogen en gevangen in een regulerend netwerk van krachten. Een ander voorbeeld waarin de potentialiteit door herhaling naar een machtconfiguratie gebracht wordt doet zich voor in het ontstaan van diepere en intiemere vriendschappen. Vriendschappen waardoor de wederzijdse inter-esse zich op meerdere vlakken kan ontwikkelen en een werkelijk rijke relatie kan bewerkstelligen. Maar het reproducerende netwerk kan ook overslaan naar een duistere kant, zoals vastgeroeste werkprocessen, of claimende en vastgeroeste relaties die de bewegingsvrijheid ongunstig beperken.

⁸⁹ Wat Deleuze en Guattari de rizoom functie van *Deterrorizatie* of wel 'D' noemen. Bron: Guattari, F. & Deleuze, G. (2014 [1987]) *A thousand plateaus*. Minneapolis: University of Minnesota Press, p. 508-10.

⁹⁰ Let op: 'macht' wordt hier dus *niet* in psycho-sociale termen gedefinieerd, maar als een abstract rizomatisch concept, zoals dat hierboven al is uitgewerkt. Bron: Massumi, B. (1992) *Deviations from Deleuze and Guattari*. Cambridge: The MIT Press, p. 19.

Het reproducerende netwerk creëert zodoende een meta-stabiel systeem, waarmee de patronen in de relaties steeds 'vastere' vormen beginnen te krijgen. Uit deze patronen is aansluitend beter een diagram op te maken dat beschouwd kan worden als het 'formele diagram' die de virtuele *abstracte machine* van het rizoom weerspiegelt.⁹¹ Het moet hierbij duidelijk zijn dat het 'formele diagram' – als weerspiegeling van de *abstracte machine* – hooguit gedefinieerd kan worden als meta-stabiel. Bij ieder event is het immers mogelijk, maar niet perse waarschijnlijk, dat het vrijgekomen potentieel precies die virtuele status actualiseert die de meta-stabiliteit van het systeem kan veranderen. Is dat het geval dan verandert dat de intensiteit in het systeem. Wanneer de drempelwaarde bereikt wordt ontstaat er een *flashpoint* die een nieuwe beweging, of kettingreactie aan events in beweging kan zetten om vervolgens wederom een nieuw consistent plateau van intensiteit te creëren.

Deze ontwikkeling hoeft daarmee niet automatisch positief of negatief te zijn – dat oordeel is pragmatisch en afhankelijk van het perspectief op en doorwerking in deze verandering. In dit geval is het vooral bedoeld om de werking van het rizoom over de tijd heen te beschrijven. Op deze manier kan er bijvoorbeeld een beeld gevormd worden van de 'gevestigde belangen' van multinationals – binnen de grenzen van een meta-stabiliteit – die volgens bepaalde 'formele diagrammen' hun belangen behartigen. Maar het kan ook gebruikt worden om vriendschapsnetwerken in beeld te krijgen als tegenhanger van een machiavellistische individualistische machtsbezetting. Want hoewel de zelfbepaling van het individu door het individu zelf en zijn volgzaam kudde⁹² wordt gezien als de hoogste vorm van macht, blijken netwerken van – altruïstische – vrienden over de tijd gezien toch minstens zo invloedrijk. Waarmee misschien ook duidelijk wordt dat naast de macht van de ervaring, kennis, of institutionele macht, de vaak onderbelichte macht van vriendschap en het gunnen binnen organisaties en netwerken een belangrijke rol speelt.⁹³ Wat vanuit het rizoomdenken verklaard kan worden als een event dat in het verleden al een positief effect gehad heeft op het intensiteitsniveau van het rizoom.

Even voor de duidelijkheid: 'kracht' is primair in een rizomatisch netwerk. Pas als het rizoom binnen een milieu een hoger plateau van intensiteit ontwikkelt en overgaat naar een reproductief netwerk dan ontstaat er 'macht' in het rizoom. Schimmelsporen kunnen hiervoor als analogie gebruikt worden. Een schimmelspoor is eerst als een kracht of vector op zoek naar andere sporen om een rizoomstructuur te creëren. Wanneer deze schimmelsporen onderling verbonden zijn, vervolgens energie in de vorm van voedingsstoffen naar binnen hebben gevouwen, ontstaat er een milieu en een plateau van intensiteit in het rizoom. Pas als er genoeg energie naar binnen is gevouwen om een hoger plateau van intensiteit te bereiken en het schimmelrizoom vervolgens in staat is om de structuur van een paddenstoel te (re-)produceren verandert het rizoom van een 'krachtveld' naar een 'machtsconstellatie'. De schimmelstructuur is dan getransformeerd van een

⁹¹ Voor de duidelijkheid: een volledig accurate weerspiegeling van de virtuele *abstracte machine* is ook de 'formele diagram' natuurlijk nooit.

⁹² Tolstoj geeft hier een treffende analyse van in *War and Peace*: "There is a particularly vivid simile in which the great man is likened to the ram whom the shepherd is fattening for slaughter. Because the ram duly grows fatter, and perhaps is used as a bell- whether for the rest of the flock, he may easily imagine that he is the leader of the flock, and that the other sheep go where they go solely in obedience to his will. He thinks this and the flock may think it too. Nevertheless the purpose of his selection is not the role he believes himself to play, but slaughter – a purpose conceived by beings whose aims neither he nor the other sheep can fathom. For Tolstoy Napoleon is just such a ram, and so to some degree is Alexander, and indeed all the great men of history." Bron: Berlin, I. (1953) *The hedgehog and the fox*. London: Weidenfeld & Nicolson, p. 457.

⁹³ Raven, B. & Schwarzwald, J. & Koslowsky, M. (1998) *Conceptualizing and Measuring a Power/Interaction Model of Interpersonal Influence*. In: *Journal of Applied Social Psychology*, p. 307-332.

productief netwerk naar een reproductief netwerk, dat eenzelfde structuur als een meta-stabiele 'macht' installeert. Nu we de belangrijkste concepten van het rizoombdenken hebben beschreven kunnen we ons nu toelagen op het voorbeeld dat zich als een thema door het hele eerste hoofdstuk beweegt: de totalisering van 'de' economie. Of, met de rizoombriil op: de dominantie van het economische 'Kapitaal' kunnen gaan zien als een rizomatisch netwerk met een helder 'formeel diagram' binnen een plateau van intensiteit. Maar omdat een rizomatisch netwerk geen boven en onder kent, noch in die context 'klasse', leent zich een andere terminologie die inzicht hierin toch vertaald naar de verbindende schaal van de straat, de plek waar de verschillende schalen van het kapitaal netwerk met elkaar in contact komen en de – al dan niet geëxternaliseerde – gevolgen concreet ervaarbaar zijn. Daarom stel ik voor om uit de openingsquote van deze thesis de term 'stacks' van de Zuid Rotterdamse rapper Hef Bundy te gebruiken – daar waar de geëxternaliseerde gevolgen van onder andere het drugsbeleid, werkeloosheid en *bullshitjobs* direct voelbaar zijn – om deze verbinding met de schaal van de straat te concretiseren. Ofwel, 'het Kapitaal' begrijpen als 'een netwerk van stacks'.

2.4 (Een voorbeeld) Het Kapitaal: een netwerk van stacks

Het Kapitaal – of een 'netwerk van stacks' – beweegt zich als een sociale actor door de maatschappij. Het 'netwerk van stacks' kent daarbij niet de noodzaak van een concept of beeld dat zich bevindt op een ander abstract niveau om betekenis en invloed te verkrijgen, zoals dat wel bij: "God", "het Ene", "Democratie" of "de Ziel" het geval is. Het 'netwerk van stacks' is een sociale actor, ongeacht of je er in gelooft. Trek een biljet van honderd euro uit je zak en ieder object dat voor je staat, zelfs een mens, krijgt een prijs. Je transformeert met deze handeling – het laten zien van dit beeld – tot consument en het andere object of lichaam in een *commodity*.⁹⁴ Het beeld – van het biljet – is daarmee een middel om te concretiseren in plaats van de abstraheren. Het netwerk van stacks kan dus wel een beeld toebedeeld krijgen – en moet dit krijgen om te kunnen acteren – maar het beeld zelf is betekenisloos.⁹⁵ Het 'netwerk van stacks' is, zoals Guattari en Deleuze het noemen in *Anti-Oedipus* – waarin zij het collectieve verlangen als krachten veld in relatie tot belangen als machtsconfiguratie analyseren – een 'lichaam zonder organen'. Met andere woorden, een *netwerk van virtuele relaties*, die direct geactualiseerd worden wanneer een van de beelden van het stacks netwerk wordt ingezet. Deze beelden zijn dus geactualiseerde 'vervoersmiddelen' voor 'het Kapitaal'. Deze vervoersmiddelen beïnvloeden relaties van deelnemers die zich in een kwadrant diagram als *consument/commodity* of als *investeerder/arbeider* tot elkaar verhouden. Waarbij de rol van de investeerder – in de Marxistische interpretatie ook wel 'de kapitalist' – een verbinding kan zijn tussen de twee relationele modi van wederzijdse vooronderstellingen in het stacks netwerk: die van de investeerder-*commodity* relatie en die van de investeerder-loonarbeider relatie.

⁹⁴ Een andere relatie die het netwerk van stacks beïnvloedt is de relatie tussen investeerder en loonarbeider. De investeerder betaalt de loonarbeider en krijgt daar een *commodity* voor terug, in de vorm van bijvoorbeeld werkuren die hij naar believen – volgens afspraken – mag gebruiken. De investeerder heeft in de vier relaties van het stacks netwerk - consument/*commodity* en investeerder/arbeider – een dubbel rol, die kan ontstaan tussen een investeerder en loonarbeider en een investeerder en *commodity*. De investeerder investeert geld in de loonarbeider die zijn tijd en kunde investeert in de *commodity*, waarvan de opbrengst weer terug vloeit naar de investeerder.

⁹⁵ Massumi, B. (1992) *Deviations from Deleuze and Guattari*. Cambridge: The MIT Press, p. 128.

Dit is voor de ingewijde lezer een herhaling van de Marxistische theorie over de “formele vervanging” van arbeid door kapitaal zoals Marx deze beschrijft in *Het Kapitaal*: 1) Arbeid → Geld → Arbeid wordt via 2) Geld → Arbeid → Geld uiteindelijk 3) Geld → Geld.⁹⁶ Met deze uitspraak wordt bedoeld dat wanneer een herkenbaar beeld van het *stacks* netwerk wordt gevonden (of dit nu goud, valuta, aandelen, of wat dan ook is), dan is er een potentiële mogelijkheid voor de actualisatie van een *commodity* relatie, of een loonarbeider relatie en hun verbinding. Belangrijk is hierbij het inzicht dat het ‘netwerk van *stacks*’ een enorm transformatief potentieel bezit: het functioneert namelijk *immanent* in een extern veld van inter-esse, het dynamische veld *tussen*-lichamen. De rollen uit het diagram staan dan ook nooit als zodanig vast, maar veranderen dynamisch in *events* en nieuwe relaties. Het netwerk gebruikt beelden maar is niet als zodanig in beelden te vatten; het is instaat om de staat van dingen zonder de tussenstap naar een transcendent niveau te transformeren; het (be)grijpt de lichamen die het transformeert van uit een hele specifieke invalshoek, met andere woorden altijd *gedeeltelijk*. Gedeeltelijk is een kernbegrip om de basale *modus operandi* van het ‘netwerk van *stacks*’ te begrijpen. Het ‘netwerk van *stacks*’ grijpt het lichaam nooit in zijn vermeende geheel – als in-dividu⁹⁷ – maar altijd gedeeltelijk – op een affectieve vector: *ik wil* – en vanuit twee specifieke hoeken; zijn potentieel om een *commodity* te kopen of verkopen en zijn potentieel om zijn tijd en kunde te verkopen als loonarbeider of om dat van andere in te kopen als investeerder.⁹⁸ Daarmee wordt duidelijk dat ‘het individu’ voor het netwerk van *stacks* niet noodzakelijk is om te kunnen functioneren. De mogelijkheid om slechts twee relaties aan te haken zijn voor het netwerk van *stacks* voldoende om door het knooppunt van een lichaam te bewegen. Het netwerk van *stacks* brengt door deze relaties van *interest* – de economische interpretatie van inter-esse – lichamen op verschillende plaatsen en tijden bij elkaar, en verandert met de bewegingen die in deze relaties plaatsvinden de sociale en fysieke werkelijkheid voor de lichamen die hiermee verbonden zijn.

Het ‘neoliberale *private interest* denken’ verhoudt zich dus tot het ‘rizoom denken’ als een rizoomnetwerk met een stabiele *modus-operandi*. Een *modus operandi* die zich als een meta-stabiel systeem, *immanent*, in het reproducerende netwerk van *stacks* bevindt. Binnen dat netwerk is ‘het individu’ niet meer noodzakelijk voor de werking van het rizoom. Het netwerk versterkt zich door relaties van *interest* die het ‘individu’ via feedback-loops tot een knooppunt in het rizoom transformeert. De relaties in het netwerk van *stacks* zijn door de totalisering van de economische sfeer zowel lokaal, als over afstanden met elkaar verbonden en zorgen voor de hoge intensiteit van het rizoom. Het plateau van intensiteit dat het rizomatische ‘netwerk van *stacks*’ hierdoor kan vasthouden, transformeert de oorspronkelijke productieve kracht van het netwerk in een reproductieve macht die het waarschijnlijker maakt dat bepaalde economische *interest* relaties zich actualiseren.

⁹⁶ Marx, K. (2010 [1890]). *Het kapitaal. Kritiek van de politieke economie. Deel een*. Amsterdam: Boon, p. 139-47, 154-5.

⁹⁷ Van het Franse *In-divisible* ofwel on-deelbare.

⁹⁸ Massumi, B. (1992) *Deviations from Deleuze and Guattari*. Cambridge: The MIT Press, p. 131.

2.5 Verandering van Subject (& perspectief): van ratio naar affect

In deze afsluitende paragraaf wordt de perspectiefverandering nog eenmaal samengevat. Dan hebben we het natuurlijk over de transformatie van het neoliberale perspectief naar het rizomatische perspectief. Met andere woorden: we zien niet langer een wereld die uit losse individuen – een soort psychologische atomen of ondeelbaren – bestaan, zoals de *homo economicus* die enkel werkt voor de *private interest*, maar een wereld als een gelaagde structuur van met elkaar verbonden netwerken waarin inter-viduen knooppunten vormen. Dit rizomatische perspectief in combinatie met de ‘overvloed’ als gevolg van *info-tech* producten bepaalt de vorming van het subject. Dit transformeert van het neoliberale rationele autonome individu – dat zich, afgesloten van de Ander, slechts bekommert om zijn eigen *private interest* – naar een relationeel ingebed inter-vidu dat geconstitueerd wordt door de hem insluitende relaties. Voor beter begrip vergt dit nog een uitleg van een transformatie van de ratio als sturend mechanisme voor de individuele *homo economicus*, naar de rationaliteit van affecten die zich als sturend netwerkmechanisme in het gedrag van het inter-vidu manifesteert. De actualisatie van een affect in een *flashpoint* wordt mogelijk gemaakt door een combinatie van lokale verbindingen en ‘verbindingen over afstanden’ binnen een glo-kaal rizoom.

De negatieve gevolgen van dit reproducerende ‘netwerk van stacks’ zijn in het eerste hoofdstuk besproken. Echter, de gevolgen van dit ‘netwerk van stacks’ hoeven overigens niet perse negatief te zijn, onder andere omdat de efficiëntie die geld met zich mee brengt ons helpt bij de vele kleine transacties die we dagelijks maken. Om echter de relatie tussen de negatieve gevolgen en het reproducerende ‘netwerk van stacks’ in beeld te krijgen is een ander zelfbeeld en zelfbegrip nodig dan ‘autonoom rationeel individu’, ‘calculerende burger’ of ‘*homo economicus*’. Laat staan om voor dit verband vervolgens verantwoordelijkheid te nemen en deze relatie te ‘sturen’ door het ‘geëxternaliseerde’ deel van het proces weer naar binnen te vouwen. Het rizomatisch perspectief dat hierboven ontwikkeld is, biedt een ander beeld en begrip van subjectivering waarin deze verbanden wel zichtbaar worden. Hier krijgt de oorspronkelijke betekenis van assemblage zijn specifieke waarde: *agencement*, een instantie van handelen (*agency*). Dit nieuwe subject ontwikkelt zich in het krachtenveld waaraan het wordt blootgesteld in de vernetwerkte wereld, verbonden door de inwerkingen en bewerkingen⁹⁹ van *info-tech* producten waardoor bij ‘delen’ niet de helft maar twee keer zoveel ontstaat. In de informatiesamenleving is dat de basis voor overvloed. Door lokale verbindingen in combinatie met ‘verbindingen over afstanden’ is het subject zich in steeds verdergaande mate bewust van deze overvloed – en schaarste. *Info-tech* producten hebben een vernietigende impact op de relatie tussen productwaarde en prijs – die naar nul beweegt – maar ook op de transitie van piramidale hiërarchische structuren naar rizomatische netwerkstructuren.¹⁰⁰ Of zoals Paul Mason dat zo treffend verwoordt:

“This gives us multiple economic personalities, which is the economic base on which a new kind of person, with multiple selves, has emerged. It is this new kind of person,

⁹⁹ Dat verklaart waarom Oosterling en Thissen ‘*agencement*’ liever vertalen met ‘bewerking’. Zo wordt het wilsaspect beter zichtbaar dan in de vertaling ‘*assemblage*’ van Massumi. Bron: Oosterling, H. & Thissen, S. (1998), *Chaos ex machine. Het ecosofisch werk van Felix Guattari op de kaart gezet*, CFK: Rotterdam, p. 5-12, 115-41.

¹⁰⁰ Mason, P. (2015) *Postcapitalism*. London: Penguin Random House, p. 143.

the networked individual (JV: het inter-*vidu*), who is the bearer of the postcapitalist society that could now emerge.”¹⁰¹

Wat Mason de netwerkgeneratie noemt bestaat uit verknoopte subjecten, uit *inter-viduen*, die vanuit het rizomatische perspectief het effect zijn van connectiviteit en waarvoor het ‘het tussen’ ofwel de relatie constitutief is.

Met een verschuiven naar het rizomatisch perspectief op de economie, zoals we dat in de vorige paragraaf gedaan hebben, wordt duidelijk dat het neoliberale perspectief op de economie niet ons eindstadion hoeft te betekenen. Vanuit het rizoomperspectief komt de economische sfeer niet enkel meer in beeld als een ‘beperkte economie’ van ondeelbare economische actoren, ofwel in-dividuen gedreven door schaarste en eigenbelang, maar als een verweven netwerk van verbindingen die door een *immanente abstracte machine* met een ander ‘formeel diagram’ – aangedreven door ‘verspilling’ – betekenis en richting krijgt. Deze transformatie van het subject wordt gekatalyseerd door *info-tech* producten, die niet alleen ons huidige neoliberale prijsmodel vernietigt, maar ons ook in staat stelt waarde toe te voegen aan een netwerk en terug te krijgen zonder daarvoor als loonarbeider uitbetaald te hoeven worden. Denk daarbij aan Wikipedia die ons ongeacht onze arbeids-*input* toch van waarde voorziet zodra we iets willen weten over een onderwerp dat buiten onze kennis sfeer ligt. Het zelfde geldt ook voor *open source* programma’s zoals Linux, Firefox of Android, die ons gratis – voor velen dagelijks – voorzien van waarde. Hoewel deze *info-tech* producten in het neoliberale model geen prijs kennen zijn we ons weldegelijk bewust van de waarde. In de informatiesamenleving is de ultieme *asset* private gegevens: we betalen Google niet omdat Google aan onze private data verdient.¹⁰²

Het subject als *inter-vidu* beseft dat zijn handelingen niet meer vanuit de autonome ratio van de *homo economicus* worden aangestuurd, maar door iets heel anders, namelijk de ratio van affecten. David Hume liet ons al in 1751 zien dat het menselijk handelen uiteindelijk nooit toegeschreven kan worden aan de ratio, maar volledig gestuurd wordt door menselijke sentimenten en affecten: “*it appears evident that – the ultimate ends of human action can never, in any case, be accounted for by reason, but recommend themselves entirely to the sentiments and affection of mankind*”.¹⁰³ Dat Deleuze een van zijn eerste monografieën aan Hume wijdt, zal dan ook niet verbazen. Geparafraseerd maakt Hume dit ons duidelijk in het volgende voorbeeld. Als je iemand vraagt waarom hij gezond wil zijn, zal hij antwoorden: “*omdat ziek zijn pijnlijk is*”. Wanneer je zou doorvragen naar ‘een rede’ waarom hij pijn verschrikkelijk vindt, zal hij er onmogelijk een kunnen geven. Doorvragen is namelijk op dit punt absurd. Een overeenkomstig punt kom je tegen wanneer je iemand vraagt waarom hij geld wil hebben. Hij kan dan antwoorden: “*omdat het een medium voor plezier is*”. Wanneer je nu zou doorvragen naar een rede waarom hij plezier wil hebben wordt het nieuwe antwoord een absurditeit. Het is onmogelijk dat de hierop volgende reeks van antwoorden een *progressus ad infinitum* wordt en ‘iets’ – zoals plezier – altijd de rede is dat ‘iets anders’ gewild wordt. Sommige dingen moeten gewild worden om zichzelf en omdat deze direct overeenkomen met de menselijke affec-

¹⁰¹ Mason, P. (2015) *Postcapitalism*. London: Penguin Random House, p. 144.

¹⁰² Benieuwd wat jouw email meta-data over je gedrag kan zeggen? Voer je Google of Yahoo account eens in deze door MIT ontwikkelde tool: www.immersion.media.mit.edu In een oog opslag zijn niet alleen je interacties en de intensiteit van deze interacties binnen netwerken zichtbaar, maar ook hoe deze veranderen over de tijd, waardoor gedragspatronen af te leiden zijn.

¹⁰³ Hume, D. (1751 [1751]) *An inquiry concerning principles of the human morals*. Oxford: The Clarendon Press, p. 293.

ten.¹⁰⁴ Dit antwoord is het regressieve eindpunt. Met de transformatie van het autonome rationele individu naar het relationele inter-*vidu* verandert daarmee dus ook de grondslag van het handelen. Die kan niet meer gefundeerd worden op de individuele, autonome ratio, maar begrepen vanuit een netwerk van affecten. De grote vraag zal zijn wat dit begrip voor kritische potentie heeft ten aanzien van de neoliberale logica.

Affecten zijn pre-emotionele en pre-rationele virtuele potenties, die opereren als rizomatische vectoren: ze verbinden ons met de wereld en anderen om ons heen. Affecten kunnen zich verbinden met symbolen, met mensen, met concepten: het is en-en. Zo zorgen affecten ervoor dat je *instant* geraakt kan worden door kunst of door de aanblik van je geliefde waardoor je respectievelijk tot contemplatie en handelen wordt aangezet. In het affect vloeit het subject over zijn (rationele) grenzen. Wanneer een dergelijke actualisatie van een affect zich voltrekt is een virtuele potentie voorbij een drempelwaarde gegaan in wat een *flashpoint* (of *sympathy*) wordt genoemd.¹⁰⁵ In die geactualiseerde expressie kan het affect subjectief ervaren worden als een gevoel of een gedachten en aanzetten tot gedrag.

Nogmaals, deze affecten zijn niet perse lokaal, maar kunnen ook over afstanden verbonden zijn. Wanneer intensiteit van een rizoom hoog genoeg is kunnen juist deze 'verbindingen over afstand' als katalysator voor een *flashpoint* werken. Om vervolgens in geactualiseerde vorm direct weer invloed op ons uitoefenen. Zo kunnen we naast het 'netwerk van stacks' ook andere rizomatische netwerken van een hoge kwaliteit identificeren die ons beïnvloeden, zoals het 'racisme rizoom', dat met een helder 'formeel diagram' efficiënt voor vormen van binnen en buitensluiting zorgt. Er zijn meerdere complexe of technologisch gedreven rizomen die de wereld 'lokaal' omvatten. Ondanks deze omvatting kan het inter-*vidu* daarin toch bewust kan zijn van de lokale en daarin beperkte verbindingen, zoals bijvoorbeeld het '*internet of things*' specifiek in Rotterdam. Hoe kleiner je die schaal maakt hoe groter de verbindingsschaarste. Denk maar aan de Erasmus Universiteit of een huis op het Noordereiland. Deze rizomen kunnen zich onderling verbinden tot een interdependent wereldrizoom, maar belangrijker – in het kader van verspilling en uitputting – is dat het subject als inter-*vidu* zich bewust kan worden van deze virtuele relaties er tussen en daardoor de mogelijkheid krijgt om verantwoordelijkheid te nemen.

Het inter-*vidu* manoeuvreert middels de nieuwe communicatie media tussen het lokale en het globale en in is daarmee in staat om zowel bewust te zijn van lokale schaarste – door de lokale relaties – alsmede de globale overvloed, door zijn relaties over afstanden. Zoals ik me door gebruik te maken van een real time Skype verbinding, of het volgen van een lokale live uitzending via Periscope in Nederland op een druilerige maandagmiddag door *info-tech* bewust kan worden van de overvloed aan zon in Colombia, precies op datzelfde moment in de tijd.¹⁰⁶ Zo verbind ik me met het perspectief van een willekeurige gebruiker van het netwerk. Als gevolg van deze concrete-reflectieve verbinding kan het inter-*vidu* zich bewust zijn van de relatie tussen de 'beperkte economie' en de 'algemene economie', mits het inter-*vidu* 'glo-kaal' goed verbonden is en dus toegang heeft tot *info-tech* producten. Dit is een voorwaarde, die met de verschuiving van hiërarchische structuren naar netwerken door *info-tech* zoals *smartphones* – die ook de armste delen van Afrika in overvloed aanwezig zijn – steeds waarschijnlijker wordt.

¹⁰⁴ Massumi, B. (2015) *The power at the end of the economy*. Carolina: Duke University Press, p. 59.

¹⁰⁵ Ibid., p. 84.

¹⁰⁶ Er zijn hier natuurlijk ook veelgebruikte *open source* mogelijkheden voor – dus volledig gratis – zoals: <https://jitsi.org/>

Een belangrijke crux hierbij is om in te zien dat *smartphones* dus ook *info-tech* producten zijn met een 'instructie' *file*, die volledig geautomatiseerd de 'raw materials' kan transformeren in *smartphones*, zodra ook de productie volledig door – *info-tech* – machines in een fabriek gebeurt. Interessant is het te beseffen dat de productie van de *smartphone* nauwelijks wat kost en zijn waarde bestaat uit informatie, zowel aan de kant van de producent als de consument. De overvloed die door dit 'delen=vermenigvuldigen' principe ontstaat verbreekt de verbinding tussen arbeid en loon, die volgens Paul Mason de laatste strohalp van het neoliberale kapitalisme is. De reden dat deze breuk nog niet manifest is volgens Mason, is niet – alleen – omdat de kosten van loonarbeid in de lageloonlanden op de korte termijn niet op kan tegen de kosten van die veel productievere machines, maar veel meer dat menselijke arbeid zelf nog steeds het enige schaarse goed is waaraan de waarde van een product binnen een neoliberale markt afgemeten kan worden. Op het moment dat het inter-*vidu* zich bewust is van deze relatie en arbeid ontkoppelt van loon, verbreekt het zijn relatie met het dominante neoliberale economische model gebaseerd op schaarste.¹⁰⁷

Het gegarandeerde basisinkomen, waar nu in Finland mee geëxperimenteerd wordt, breekt ook met de neoliberale logica: geld krijgen zonder er iets voor te doen. Door de loonarbeider in zijn vermeende geheel uit elkaar te trekken in arbeid en loon, door hem te voorzien van een basisinkomen creëert met het deze kleine beweging een verandering in het neoliberale diagram. De arbeider heeft door deze beweging de investeerder niet meer nodig om als consument een *commodity* te consumeren, waardoor de machtstructuren in het neoliberale rیزoom radicaal veranderen. De meerwaarde die met deze nieuwe verdeling ontsloten wordt, zorgt dan ook niet alleen voor de formalisering van de scheiding tussen arbeid en loon en het subsidiëren van een transitie naar een kortere werkweek, dag, of leven, maar zorgt er vooral voor dat we de geëxternaliseerde kosten van de *info-tech* automatisering internaliseren en gezamenlijk dragen.¹⁰⁸ De arbeid die hiermee uit het neoliberale diagram ontsnapt – door onder andere de automatisering van *Bullshit-jobs*¹⁰⁹ – kan vervolgens gebruikt worden om op andere manieren waarde toe te voegen, zonder hiervoor loon te hoeven vangen. Denk daarbij aan het bijvullen van je favoriete onderwerp op Wikipedia, sleutelen aan de 'instructie' *file* van een elektrische auto, het maken van muziek, dansen of gewoon bestaan.

Het basisinkomen moet daarbij niet gezien worden als een argument voor het afschaffen van de markt: mensen hebben heterogene behoefte die hen daarin kan voorzien. Maar wel als een argument tegen de neoliberale zogenaamd 'vrije markt' die opereert volgens het neoliberale diagram en gedomineerd wordt door monopolies en kartels die de prijzen op deze 'vrije markt' vaststellen.¹¹⁰ Of zoals Mason het verwoordt:

"In a highly networked, consumer-oriented society, where people have an individual-centered model of economic need, markets are not the enemy. This is a major difference between a postcapitalism based on *info-tech* and one based on command

¹⁰⁷ Mason, P. (2015) *Postcapitalism*. London: Penguin Random House, p. 179.

¹⁰⁸ *Ibid.*, p. 284.

¹⁰⁹ *Ibid.*, p. 285.

¹¹⁰ Hier moet bij gezegd worden dat een 'echte' liberale 'vrije markt' – gebaseerd op individualisme en enkel vraag en aanbod – ook geen oplossing biedt voor de uitputting van *resources*. Het blijft dan een perspectief op de beperkte economie gebaseerd op schaarste, strijd en competitie, daarom zal de relatie met de noodzakelijke verspilling en de verantwoordelijkheid hiervoor – die zich gevraagd of ongevraagd aandient – als gevolg van het algemene productieproces buiten beeld blijven.

planning. There is no reason to abolish markets by diktat, as long as you abolish the basic power imbalances that the (JV: neoliberal) term 'free market' disguises."¹¹¹

De markt kan er juist voor zorgen een versnelling van het *copy-paste* produceren, ofwel het 'zero marginal cost' effect dat zodra het basisinkomen ingevoerd is en het verboden is om prijzen als monopolie vast te stellen valt richting de nul. Een beweging die zich door automatisering manifesteert in de vermindering van de noodzakelijke arbeidstijd, verspreid over de gehele maatschappij. Maar om deze transitie te controleren moet er volgens Mason een duidelijk signaal aan het zakenleven gegeven worden, waarvan de belangrijkste de volgende is: winst komt van ondernemerschap, niet de huur (van arbeidstijd).¹¹² Ondernemerschap moet daarbij geïnterpreteerd worden als het geexternaliseerde deel van het algemene productieproces: de daad van innoveren en creëren, waarbij het niet uitmaakt of dat nou een nieuwe zonnecel is, elektrische motor of een dans-hit. De waarde hiervan wordt, zoals dat nu ook al gebeurt, door coöperaties gevonden in hun mogelijkheid om korte termijn winsten af te romen, als gevolg van hogere verkopen of lagere kosten. Het verschil met de neoliberale 'vrije markt' zit dan ook in de kortere looptijd van patenten en intellectuele eigendomsrechten die ontworpen zijn om sneller te verwateren, terug het netwerk in.

De reële schaarste van natuurlijke grondstoffen in het *info-tech* productieproces is daarbij dan ook enkel een 'instructie' probleem dat verholpen kan worden door kennis over efficiëntere en circulaire productie methodes te delen. Zo waren de eerste zonnepanelen nog inefficiënt en gezien over het hele circulaire productie proces nog vol 'schaarse' goederen. De nieuwste varianten daarentegen zijn bijna volledig gemaakt van zand en hebben een lineaire energie output tussen de dertig en vijftig jaar. Willen we echter volledig gebruik maken van de potentie van *info-tech* producten, dan moet volgens Mason de informatie over die 'instructie' files volledig vrij gedeeld worden zodat ze door samenwerking geoptimaliseerd kunnen worden.¹¹³ Maar zoals Marx zijn in *The Fragment Of The Machine*: "the capitalist model can not exist alongside shared knowledge".¹¹⁴ Dit zou namelijk een einde betekenen voor een 'vrije markt' met absolute intellectuele eigendomsrechten en daarmee van het neoliberalisme. Hoewel dit idealistisch klinkt, is deze werkelijkheid in feite niet veel verder dan een muisklik op de *share button* van ons verwijderd. Daar kunnen zelfs monopolies als Facebook of Twitter straks niet veel meer aan veranderen. Dat wederom Elon Musk dit ergens lijkt te begrijpen blijkt wellicht uit het feit dat hij de volledige 'instructie' voor de elektrische Tesla auto online heeft gezet.

Het inzicht in de werking van rizomatische structuren kan aan de andere kant natuurlijk ook gebruikt worden om de *private interest* te dienen van de 'Kapitalist', 'Global Elite', of 'de 1%' die het grootste deel van het financiële kapitaal in handen hebben. Het zou in hun belang liggen om de toevoer van energie aan het rizoom constant te houden zodat het immanente plateau van intensiteit en het daaraan verbonden diagram stabiel blijft. Het zou dan ook naïef zijn te denken dat ze met hun rijk vertakte netwerken dit niet zouden proberen. Een tijdelijk 'rizomatisch kapitalisme' – waarin het huidige diagram van het 'netwerk van stacks' in stand gehouden blijft – is dan ook zeker niet ondenkbaar. Toch zal de complexiteit waarmee netwerken zich nu mondiaal aan het vervlechten zijn tot hoge kwaliteit rizomen – door verbindingen aan te gaan met mensen, ideeën, symbolen en waarde creërende processen zoals de *blockchain*, 3D (bio)printen of zonne-energie – de

¹¹¹ Mason, P. (2015) *Postcapitalism*. London: Penguin Random House, p. 278-9.

¹¹² Ibid., p. 279.

¹¹³ Ibid., p. 132.

¹¹⁴ Ibid., p. 137.

hiërarchische boomstructuur die nodig is voor het lokaal hamsteren van energie – in de vorm van het rondpompen van kapitaal – overwoekerd en doordringen. De dynamische complexiteit van netwerken die de statische structuur van de boom of piramide ver te boven gaat zal het actuele 'netwerk van stacks' overladen met een veel hogere intensiteit die middels een *flashpoint* het huidige diagram totaal kan ontregelen. Dit betekent niet dat boomstructuren in de toekomst niet meer zullen voorkomen, maar wel ons idee over macht daarmee kan veranderen, zodat we eenvoudiger inzicht krijgen in de macht in en van het netwerk. Ofwel: de waarde van relaties in een vernetwerkte wereld kunnen begrijpen.

3. WERKEN VANUIT EN MET INTER-ESSE: POLITIEKE OPSCHALING

De vraag is nu niet of 'het rizomatisch denken' nou 'de waarheid is' maar veel meer of dit perspectief voor ons werkt, als we vanuit een kritiek op het neoliberalisme over andere organisatiescenario's nadenken.¹¹⁵ Ontsluit het rizoomdenken nieuwe inzichten op de directe schaal van het individu? Zorgt het veranderen van een perspectief daadwerkelijk voor de mogelijkheid van andere handelingsvormen en daaruit volgende uitkomsten? We zullen deze vragen bestuderen vanuit Félix Guattari's voorstel tot een drievoudige ecologie en deze doorvertalen naar drie politieke velden: micro, meso en macro. Op een microniveau gaat het om zorgen voor jezelf in een netwerk. Op een mesoniveau gaat het om samenwerken binnen en tussen organisaties. En op een macroniveau draait het om hoe marketing en communicatietechnieken toe te passen om de ontwikkeling van een *inter-vidu* en bewustwording van de algemene economie te versnellen.

3.1 Micropolitieke inzet: zelfzorg

Als krachten tot machten stollen dan is er op deze microschaal al sprake van politiek. De micropolitieke inzet draait om de vraag: *hoe kan ik beter voor mijzelf zorgen in een rizoom?* Het antwoord op deze vraag verandert de *homo economicus*. Noodzaak tot nutsmaximalisatie blijkt niet afdoende binnen een wereld die op een steeds hogere intensiteit 'glo-kaal' verbonden is. Met de verandering van perspectief en de verandering van in-dividu naar een *inter-vidu*, verschuift de blik op 'het Ik' of 'de Ander' naar de relatie daartussen. Zo komt met het rizomatische netwerk van verbindingen de *inter-esse* in beeld als een 'funderend' *tussen-zijn*. Zonder het wiel daarvoor helemaal opnieuw te hoeven uitvinden verwijs ik naar Michael Foucault die in zijn *Hermeneutics of the Subject* toont dat er al in het oude hellenistische Griekenland een model van zelfzorg bestond die hiervoor een houvast biedt.¹¹⁶ Binnen dit hellenistische model draait de praktijk van het zorgen voor het zelf nog rondom de vraag: *handel ik op een schaal die ik kan overzien en waar ik direct invloed op heb?* Heb ik geen directe invloed op de gevolgen van mijn handelen en bevind ik mij op een schaal die ik niet kan overzien om goed voor mij zelf te zorgen dan moet ik 'een beweging maken' naar een schaal die ik wel kan overzien. Omdat het hier gaat over een zelfzorg *praktijk* kent dit proces geen einde. Het gaat dus altijd over het *continue bewegen* naar een schaal waar ik invloed op heb. Foucault tracht in zijn werk het hellenistische model te ontwarren uit twee andere en veel dominantere zelfzorg modellen: het Platonische model en het Christelijke model. Binnen het Platonische model is de zelfzorg niet afhankelijk van een 'continue beweging' maar van een positie – alleen de elite kan werkelijk zorgen voor zichzelf, de rest is daarvan uitgesloten. In het Christelijke model staat 'het breekpunt' centraal, je kan pas voor jezelf zorgen na een breekpunt in je leven. Concreet: kiezen voor God, of het nemen van een "*magic fix-me pill*", Ayahuasca, LSD of Ritalin.¹¹⁷

Op het vlak van consumptie verlangt deze zelfzorgpraktijk de ontwikkeling van een diëtetiek of beter: dieetethiek. Hier staat de vraag centraal: *hoeveel moet, mag, kan en wil ik consumeren?* Met andere woorden, hier gaat het om het vaststellen van het verlangen

¹¹⁵ Massumi, B. (1992) *Deviations from Deleuze and Guattari*. Cambridge: The MIT Press, p. 8.

¹¹⁶ Foucault, M. (2005 [1983]) *The hermeneutics of the subject*. New York: Picador, p. 208-211.

¹¹⁷ Ibid., p. 31, 36-7, 211.

met zijn primaire behoeften. Hoeveel heb ik nodig? Zijn dat vier hamburgers als avondeten of is één ook genoeg? Heb ik twee auto's nodig of is een vouwfiets en het OV afdoende? Het antwoord op deze vragen is altijd afhankelijk van de relationele context waarin de vraag gesteld wordt en kan in de loop van de tijd veranderen. Sterker, er zijn misschien helemaal geen primaire behoefte, omdat deze altijd al cultureel liggen ingebed. Is de smartphone of auto tegenwoordig een primaire behoefte? Bovendien hoeft deze ontwikkeling van de behoefte binnen de rizomatische context niet lineair te zijn, maar kunnen ze van *event* tot *event* verschillen. Hoewel het voor de *homo economicus* aannemelijk lijkt dat de ontwikkeling van student tot starter geëxtrapoleerd kan worden naar de toekomst, hoeft het moment dat het studenten-OV wordt ingewisseld voor een leaseauto van de zaak, nog niet te betekenen dat de auto een noodzakelijke consumptie is voor de toekomstige *events*. Het kan immers zo zijn dat in latere fases van het leven de auto niet meer noodzakelijk is, maar door ander werk of woonlocatie het OV en de fiets weer afdoende zijn. Er is geen sprake van een progressieve, cumulatieve ontwikkeling, maar van een circulaire *feedbackloop* waarin heroverwegingen en bijstellingen plaatsvinden. Weten hoeveel je nodig hebt is dus verbonden aan inzicht krijgen in deze *feedbackloops*. Dit kan verkregen worden door er direct mee te experimenteren – voel ik mij beter na het eten van tien hamburgers of een? Met koeien- of paddenstoelenvlees – of door je te openen voor feedback 'over afstand' uit je sociale relaties. De combinatie van beide relaties kan zorgen dat er in het transversale knooppunt of – *mi-lieu* – waarin jij je in bevindt een diagram van een *feedbackloop* opgemaakt kan worden. Want, hoewel veelvuldig drugsgebruik – van bijvoorbeeld alcohol – of het kopen van een Porsche een directe positieve impuls kan creëren, creëert de combinatie met de potentiële negatieve feedback middels jouw sociale relaties inzicht in de negatieve impact die de drugs of auto op jou kan hebben. Dit kan zich concretiseren in het verwateren van die waardevolle sociale relaties, of een verschuiving van rijkere inter-esse relaties, naar armere – enkel economische – *interest* relaties. Het inzicht in het diagram van de *feedbackloop* is daarbij altijd slechts een reflectie en wordt nooit in zijn vermeende 'formele' geheel gegrepen. Op de directe schaal ontstaat het inzicht in een 'ah-ha' moment waarin de verschillende verbindingen met elkaar verbonden worden en kunnen leiden tot een *flashpoint*, waardoor nieuw gedrag mogelijk wordt.

Met dit consumptie voorbeeld komen we op het vlak van productie in relatie tot de zelfzorgpraktijk. Ook hier gaat het om een *continue beweging* richting een schaal die direct beïnvloedbaar is, in plaats van de gevolgen van de *impact* van het product te externaliseren, omdat deze niet in lijn liggen met de *private interest*. In een circulaire loop is er geen sprake meer van externaliseren: afval is voedsel, stelt C2C. De vraag die daarbij steeds gesteld kan worden is de vraag: *welke impact heeft het product van mijn arbeid op de zelfzorg, kan ik dit beïnvloeden en overzien?* Is dit niet het geval dan ontstaan er paradoxale discrepanties, waarvan Michael Moore in de documentaire *The Corporation*, gebaseerd op het gelijknamige boek van Joel Bakan, een mooi voorbeeld geeft. Hij beschrijft hoe hij voor het opnemen van zijn bekende documentaire *Bowling for Columbine* (2002) de ouders interviewt die betrokken zijn bij de school waar de massale schietpartij door scholieren in 1999 plaatsvond, die aan vijftien van hun kinderen het leven kostte. De ouders zijn in alle staten en fel tegen de vrije productie, distributie en consumptie van vuurwapens, wat logischerwijs het tragische incident medemogelijk heeft gemaakt. Moore komt er later vervolgens achter dat de ouders werken voor *Lockheed Martin*, een bedrijf dat op macropolitieke schaal verantwoordelijk is voor het maken van 'weapons of mass destruction'. Hoe ga je binnen de zelfzorg met zo'n discrepantie om? En staat het consumeren van een hamburger van koeienvlees niet haaks op een ecologisch inzicht dat

biotechnologie een vernietigend effect heeft op 'people' en 'planet'? Wat doe je met zo'n paradox op micropolitiek niveau?

Op dit vlak gaat de zelfzorg in het rizoom dus over een praktijk die zich bezighoudt met de productie van leven en hoe je daar verantwoordelijkheid voor neemt. Door het inzicht van het subject dat bij de productie van leven ook consumptie van leven hoort, ontstaat wat Alvin Toffler al in de jaren zeventig de *prosumment* noemt. De *prosumment* is een samenvoeging van de producent van leven en de consumptie van leven. De *prosumer* is continu bezig met de schaal waarop hij of zij directe invloed heeft naar binnen te vouwen, door de productie en consumptie aan elkaar te verbinden. Het ontstaan van de *prosumer* begon volgens Toffler met de introductie van de doe-het-zelf zwangerschapstest.¹¹⁸ Voorheen moest vrouw nog naar een doctor toe, nu vallen deze rollen samen in één *prosumer* die de productie en consumptie van leven op elkaar kan aansluiten. Maar recentere voorbeelden kunnen ook gevonden worden in de eigen productie van kleding met behulp van een 3D naaimachine.¹¹⁹

De concrete zelfzorgpraktijk houdt zich dus bezig met de overgang van een productieschaal waarvan de impact niet direct beïnvloedbaar is naar een schaal waarop dat wel het geval is. Dat een individu zich daarin niet altijd bewust is van zijn invloed, is evident. Zo beseffen de ouders van de in *Columbine* omgekomen leerlingen niet dat de *high-tech* precisie bommen afgeschoten konden worden op de school van het achterneefje van iemand anders aan de andere kant van de wereld. Ook kan het individu binnen een lokale economie genoodzaakt zijn om bij een bedrijf te werken dat misschien niet bijdraagt aan een betere wereld. Het kan daarbij namelijk de enige aanbieder zijn van een redelijk salaris om de familie thuis te onderhouden. Dit zijn discrepanties, dilemma's en paradoxen waarin in ieder geval ieder westers welvarend *inter-vidu* wordt blootgesteld.

De criminele ondergrens van het netwerkperspectief laat zien dat het in dat 'milieu' al lang wordt ingezet. Het bemachtigen van een telefoonnummer uit het rizomatische vluchtelingennetwerk ontsluit voor deze macropolitieke beweging – want zo mag je de drugs- en mensensmokkel kartels wel aanduiden – perspectievolle op nieuw werk. Het krampachtig vasthouden aan nationale landsgrenzen zorgt voor de onderdrukking en obscuriteit van dat vluchtelingennetwerk. Zo zal Joaquín 'El Chapo' Guzman bij het ontstaan van voldoende vraag misschien zijn netwerk naar de internationale mensenhandel uitbreiden.¹²⁰ Dat netwerk opereert in dat geval waarschijnlijk vanuit Pablo Escobar's *modus-operandi* door iedere grenscontroleur of neutralisatie-ambtenaar op het werk, via de telefoon of gewoon thuis diezelfde simpele vraag te stellen: "*Tu decides: plata o plomo?*" Dat 'wereldleiders' middels een noodgreep kunnen zorgen voor het omleggen van een figuur als *El Chapo*, zal hier weinig verandering in aanbrengen en nooit de brisante kern van de rizomatische kracht neutraliseren. Waarschijnlijk ook omdat overheden zelf ook verwickeld zijn in deze inktzwarte en grijze netwerkcircuits. Het gaat hier natuurlijk niet om het individu, maar om de specifieke werking van een netwerk dat zichzelf onder specifieke omstandigheden – denk aan het plateau van intensiteit – ten behoeve van een kleine groep – familie of clan zoals bij Escobar – in standhoud. Dat kon Joaquín Guzman overigens zelf ook wel vertellen: "*als ik sterf verandert er niets, de vraag van de consu-*

¹¹⁸ Toffler, A. (1980) *The Third Wave*. New York: Bantam Books, p. 267.

¹¹⁹ Dit gebeurt bijvoorbeeld al door de internet *start-up*: JS Shoes. Bron: <https://www.kickstarter.com/projects/413065242/worlds-first-3d-knitted-shoes?ref=video>

¹²⁰ Een simpele rekensom laat zien dat het verdienmodel vanaf een bepaalde prijs zeer aantrekkelijk wordt om mensen van A naar B te vervoeren.

ment blijft onveranderd".¹²¹ Maar wat nou als de vraag van 'de consument' verandert, wanneer het werkelijk vanuit inter-esse tracht te zorgen voor zichzelf?

Wanneer we op de *prosumenten* microschaal een stapje terug doen kunnen we met Guattari¹²² vanaf een afstandje drie ecologieën onderscheiden die betrekking hebben op de zelfzorgpraktijk.¹²³ Ten eerste toont zich een fysieke ecologie die gaat over de vraag: *wat en hoeveel heb ik fysiek gezien nodig om je werk te doen en gezond te blijven en hoe zijn deze twee met elkaar verbonden?* Waarmee het dus gaat over de zojuist besproken consumptie dieetethiek en de wederkerige relatie met de productie van leven. Ten tweede gaat het in de zelfzorgpraktijk onmiddellijk over een sociale ecologie die zich bezighoudt met de kwaliteit van relaties binnen de aan het kernnetwerk verbonden netwerken. Ben je daarin goed verbonden, zijn erin kwalitatief intensieve relaties binnen je netwerk, fungeer je zelf als verbinder tussen netwerken? Dan zit je goed. Bevindt je je echter in een louter kwantitatief veelvuldig vertakt netwerk, waarin alles draait om de economische (*private*) *interest*, dan is het voor de zelfzorgpraktijk belangrijk om te bewegen naar kwalitatief rijkere relaties, die de mogelijkheid bieden voor het ontstaan van een werkelijke inter-esse. Vanuit deze sociale ecologie kunnen we ook begrijpen waarom tegenover verslaving niet nuchterheid staat, maar eerder de afwezigheid van liefdevolle of geïnteresseerde relaties.¹²⁴ Het consumeren van drugs leidt binnen kwalitatief rijk verbonden netwerken niet automatisch tot de productie van een verslaafde. Integendeel, juist de afwezigheid van een rijk verbonden netwerken, intimiteit en inter-esse zorgen voor de ontwikkeling van verslavingsgedrag om volstrekt illusoir door de verbinding met de drugs in de behoefte van kwalitatief rijke verbindingen te voorzien.

Als derde en laatste gaat de zelfzorgpraktijk over een mentale ecologie. Ook hier gaat het over een continue beweging van een schaal waarop je niet direct invloed op je handelen hebt – zoals het liefdesleven van Kim Kardashian of God's laatste oordeel – naar een schaal waarop je je in ieder geval bewust wordt van de paradoxen en dilemma's die door ingesleten gewoontepatronen zijn veroorzaakt. *Feedbackloops* zijn hier cruciaal en de mentale ecologie kent zelfreflectie dan ook primair als een *feedbackloop* mechanisme. Door de bewustwording van deze ingesleten gewoontepatronen – als 'patronen van patronen' zegt Gregory Bateson die Deleuze en Guattari inspireerde voor het ontwerpen van een mentale ecologie – kunnen we door kleine, directe aanpassingen in ons gedrag – over een langere tijd – hier een veranderingen in gang zetten. Dat dit allereerst structurele fricties oproept, wordt duidelijk bij de recente maatregel om voor plastic tasje te betalen. Toch ziet de meerderheid van de consumenten vrij snel in dat dit een 'waardevolle dwangmaatregel' is. Door over een langere tijd telkens die beweging te maken naar een schaal waarop invloed ervaarbaar wordt kunnen deze gewoontepatronen veranderen. Op een dergelijke manier kan er ook gereflecteerd worden op de instituties waarbinnen men in de maatschappij opereert en interacteert. Door bewustwording van de patronen die zich binnen een institutie afspelen, kan daarbinnen een schaal worden geschapen waarop het inter-*vidu* invloed op zijn sociale gedrag kan uitgeoefend. *Nudging* is een marketingtechniek om dit te bewerkstelligen. Pijlen leiden naar de trap en niet naar de lift zodat werknemers meer gaan bewegen. Wanneer het inter-*vidu* bewust wordt van de *nudge* door hernieuwde interesse in het proces van de *feedbackloop* kan het besluiten

¹²¹ In het begin van 2016 hield de Hollywood acteur Sean Penn een interview met Joaquín Guzman. Bron: <http://www.rollingstone.com/culture/features/el-chapo-speaks-20160109>

¹²² Guattari, F. (2000) *The three ecologies*. London: The Athlone Press, p. 28. 34-5, 41

¹²³ Oosterling, H. (2013) *ECO3*. Rotterdam: Japsam, p. 408-9

¹²⁴ Hari, J. (2015) *Chasing the scream: the first and last days of the War on Drugs*. New York: Bloomsbury.

hier in mee te gaan, of juist de *nudge* als que gebruiken in een volgend event om ander gedrag te actualiseren. Daarmee kennen deze marketingtechnieken, zoals het *nudgen* niet dezelfde dwingende gevolgen als een politiekbesluit van de staat, maar kunnen ze toch gebruikt worden om ander gedrag te realiseren.

3.2 Mesopolitieke opschaling: organisaties

Op een meso schaal gaat het werken met inter-esse over samenwerken in organisaties. Ook organisaties bestaan – afhankelijk van het onderscheid tussen een rizomatisch of neoliberaal perspectief – uit relationeel verbonden netwerken van inter-viduen of hiërarchisch gestructureerde piramides van discrete individuen. Het gaat hier niet over een *dichotomie* – een organisatie is dus niet: of een netwerk, of een piramide – maar over een gradueel onderscheid tussen beide vormen. Hoewel deze overgang tussen deze vormen zich niet zonder schok of *flashpoint* zal voltrekken gaat het in beide gevallen uiteindelijk over samenwerken. Wel verandert het doel van samenwerken op het moment dat de organisatie als piramide of netwerk wordt gezien. Binnen een piramideorganisatie gaat het erom de top van de boom te bereiken, zodat daar de vruchten van de – individuele – arbeid geplukt kunnen worden. Geen wonder dat Machiavelli's *il principe* uit 1550 in die piramidale omgevingen nog steeds gretig aftrek vindt. Binnen een netwerkorganisatie ligt het doel van een samenwerking echter anders.

3.2.1 Samenwerken met empathie

Succesvol samenwerken gebeurt in het rizoomdenken vanuit wederzijdse inter-esse, over het zoeken naar wat Stephen Covey 'het derde alternatief' noemt.¹²⁵ In dit 'derde alternatief' gaat het niet om werken op 'mijn manier' of 'jouw manier' – om daarmee al strijdend de top te halen – maar om het zoeken naar wat hij noemt 'synergie'. 'Synergie' is volgens Covey de meerwaarde die ontstaat door de synthese tussen verschillen elementen, waardoor $1 + 1$ niet meer 2 is maar altijd *meer* als gevolg van de verbindingen. Een legering van verschillende metalen kan hiervoor als metafoor dienen. Zo is een legering van bijvoorbeeld ijzer, chroom en nikkel sterker dan de som der delen.¹²⁶ Maar ook een organisme zoals een plant, kan doormiddel van fotosynthese een meerwaarde creëren die meer is dan enkel het samenvoegen van water, koolstofdioxiden en licht. Dat het product van deze synthese bijdraagt aan de groei van de plant door de efficiënte energie opslag in de vorm van suikers is evident. Maar de meerwaarde van zuurstof in zijn 'synergetische' relatie met de wereld spreekt ons misschien meer tot de verbeelding.

Eenzelfde 'synergie' kan bij mensen bewerkstelligd worden door een open houding, inter-esse en empathie. Op het moment dat je kan zeggen "*ik zie jou*" ben ik voor jou geen ding maar een mens en door wederzijdse interesse en empathie weet je dat ik jou ook zo zie. Zodra dit niet aanwezig is heb ik door, dat jij mij als ding benadert. Dat hoeft niet altijd een probleem te zijn, als we bijvoorbeeld een erotisch spelletje willen spelen.

¹²⁵ Covey, S. (2014 [2010]) *Het 3de alternatief. Het principe van creatieve samenwerking*. Amsterdam: Business Contact, p. 25.

¹²⁶ Een staaf ijzer breekt bij een kracht van 60.000 PSI. Een staaf chroom van dezelfde omvang bij 70.000 PSI. En bij nikkel is dat ongeveer 80.000 PSI. Als je dit bij elkaar optelt krijg je 210.000 PSI zou je verwachten. Niet dus. Een legering van die drie metalen kan samen 300.000 PSI aan. 90.000 PSI verschijnt als *surplus* uit het niets, ofwel 43% meer dan de som der delen. Dit is een voorbeeld van wat Covey 'synergie' noemt, die ontstaat door het samenvoegen van heterogene elementen die een verbinding met elkaar aan gaan. Bron: Covey, S. (2014 [2010]) *Het 3de alternatief. Het principe van creatieve samenwerking*, p. 26.

Maar zodra we werkelijk een meerwaarde willen creëren die uit onze samenwerking volgt, dan zijn empathie en inter-esse cruciaal. Wanneer een opening voor een geïnteresseerde relatie gevonden is, kan deze manier van samenwerken beginnen met de vraag: “*ben je bereid met mij op zoek te gaan naar synergie?*” Als wederzijdse instemming gevonden is kan er door gebruik te maken van empathie voorbij de twee alternatieven van ‘mijn manier’ of ‘jouw manier’ gedacht worden. Empathie stelt iedereen in deze relatie vervolgens in staat om de drijfveren achter iemands persoonlijke doelen te ontdekken en hierin geïnteresseerd te zijn. Zodra deze drijfveren in de inter-esse zijn gevouwen ontstaat er de mogelijkheid tot ‘synergie’, een verbinding die meer waard is dan de som der delen. Wat deze meerwaarde zal zijn, dat weten we bij een nieuwe samenwerking van te voren nooit. Maar de enige manier om het te bereiken is door het te proberen en gebruik te maken van inter-esse en empathie.

3.2.2 Tussenfuncties (voor hiërarchische organisaties): van overheid naar tussenheid

Afhankelijk van de organisatievorm kan het rizomatische denken op verschillende manieren geïnterpreteerd en toegepast worden. Voor organisaties die fundamenteel hiërarchisch zijn, zoals de overheid, kan een hybride tussen de piramide en een netwerk in de vorm van ‘tussenfuncties’ uitkomst bieden.¹²⁷ De piramidale organisatie maakt dan gebruik van de efficiëntie en hiërarchische interne processtructuren, maar verbindt dit middels de ‘tussenfuncties’ met de vernetwerkte samenleving daarbuiten. De organisatie verandert daarmee van een overheid naar een ‘tussenheid’.

De geïntroduceerde ‘tussenfuncties’ dienen dan zowel aan te kunnen schuiven bij alle hiërarchische lagen van de organisatie, alsmede te beschikken over de sociale *skill set* en *street smartness* die noodzakelijk is om zich staande te houden buiten de interne organisatie. Op deze manier kan een dergelijke hiërarchische organisatie – zoals een overheid – toch contact houden met de werkelijkheid buiten de organisatie en hier adequaat op reageren. Bij het uitblijven van deze tussenfuncties kan het contact met de buitenwereld stroever verlopen. Een buitenwereld die steeds verder dynamisch vernetwerkt en hogere plateau’s van intensiteit bereikt. Deze frictie ontstaat door tegengestelde belangen en de vertragende werking die bureaucratische systemen met zich mee brengen. Daarnaast werkt ook de verantwoordingsplicht in dergelijke hiërarchische organisaties vertragend voor het adequaat reageren op negatieve prikkels vanuit de onderste lagen van een organisatie. Kennis die op de werkvloer operationeel wordt opgedaan, bereikt de bovenste lagen van een organisatie dan ook maar zelden, of op tijd. En wanneer dat wel het geval is zorgt de vaste piramidale organisatiestructuur er voor dat er nooit flexibel gereageerd kan worden op wat er aan de bodem, buiten de rand van de piramide – of boom – gebeurt. Met andere woorden, niet het anticiperen op wat er mogen gebeurt – of over een week – is een probleem voor de boomstructuur, maar flexibel kunnen transformeren op een vraag die zich over een jaar voordoet wel. Even ‘verkassen’ zoals het rizomatische tuimelkruit kan zit er voor de boom niet in. Die staat immers vast in de grond en fier omhoog om de verticale hiërarchie te ondersteunen.

Volgens M. Van der Steen, R. Peters en M. van Twist moet voor het goed werken van de tussenfuncties, die voor dit contact met de buitenwereld en flexibiliteit kunnen zorgen, aan een aantal voorwaarden worden voldaan. De tussenfuncties moeten wel op de loonlijst staan van de piramide organisatie, maar kan door haar functie aan de rand van de

¹²⁷ Van der Steen, M. & Peeters, R. & Van Twist, M. (2010) *De boom en het rizoom. Overheidssturing in een netwerksamenleving*. Den Haag: Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, p. 41-51.

organisatie zowel de belangen van de organisatie alsmede de markt behartigen en met elkaar verbinden. De tussenfunctie is daarmee zowel ondernemer als ambtenaar en kan beide 'talen' spreken. Hierdoor wordt het eenvoudiger om een nieuwe belangstelling te creëren die de doelen van de verschillende partijen met elkaar in verband brengt en de mogelijkheid creëert om daarin synergie te bereiken.

Omdat de tussenfunctie door de aard van de functie niet kan mee doen aan de – in een hiërarchische organisatie gebruikelijke – verantwoordingsplicht, mag een tussenfunctie ook niet mee doen op het moment dat er 'gescoord' wordt. Zoals in het voor ambtenaren belangrijke 'goed nieuws' media momentje. Voor het goed werken van de tussenfuncties is de onvoorwaardelijke *support* van het top management dan ook noodzakelijk om de waarde van de tussenfunctie optimaal te benutten. Tussenfuncties zijn in de hiërarchische organisaties dus vooral *enablers*, *mediators* en stroomlijners, die als nomaden in het organisatieverband functioneren. Maar ze zijn tevens cruciaal voor een hiërarchische organisatie om aansluiting te vinden met de werkelijkheid buiten de organisatie. Een organisatie kan zonder deze tussenfuncties of het contact met de buitenwereld even gemakkelijk door draaien in zijn eigen 'gekte'.

3.2.3 Lean-thinking (voor netwerk organisaties)

"An immense industrial network cannot be managed in the same way that one changes a tire...it expresses a circuit of cosmic energy on which it depends, which it cannot limit, and whose laws it cannot ignore without consequences. Woe to those, to the very end, insist on regulating the movement that exceeds them with the narrow mind of the mechanic who changes a tire." ¹²⁸

Een andere manier om het netwerk denken te integreren in de organisaties, zit in ieder geval niet in de verandering van *top-down* naar *bottom-up*. Beide methodes zijn niet meer dan het omdraaien van de organisatie piramide. Wanneer we echter naar een organisatie kijken als een netwerk van 'waarde producerende flows' komt 'het geheel' van de organisatie anders in beeld. Het Japanse *lean-thinking* is een management stijl die een dergelijk perspectief biedt op de relaties, of zoals ze het noemen: 'waarde creërende flows'. Flows die zich binnen, buiten en door een organisatie heen bevinden. Centraal in het *lean-thinking* staat het opleiden van de werknemer om verspilling in hun eigen werk te herkennen. Ze hanteren daarbij een geprioriteerde lijst in vormen van verspilling waarbij de grootste verspilling dat van 'overproductie' is. Om deze minimaliseren van verspilling kostenefficiënt te bereiken worden de productie flows in de *lean* organisatie continue vanuit behoefte 'aangetrokken' en in oplage van één geproduceerd. Zodoende gaat er geen energie of kosten verloren aan het opslaan of terugnemen van overproductie. *Lean thinking* onderscheidt zich zodoende van Henri Fords lopende band model, waarin door middel van massaproductie grote batches de markt op *ge-pushed* worden. Het gaat dus in het *lean* productieproces om een cruciale productieomslag van *push* naar *pull*.

Wanneer nodig kan iedere medewerker door het in elkaar gehaakte *lean* netwerk, vormen van *resource* verspilling in de *proces flows* niet alleen identificeren maar ook direct communiceren, om externalisatie van verspilling tegen te gaan. Dit is een continue proces waardoor een 'lerende organisatie' ontstaat, die de geëxternaliseerde verspilling door een *feedbackloop* terug vouwt in het productie-, consumptie- en bewustwordingsproces. Een belangrijk verschil met de traditionele piramidale organisaties is het direct in

¹²⁸ Bataille, G. (1991) *The accursed share*. New York: Zone Books p. 26.

verband brengen van de klanttevredenheid met de personeelstevredenheid. Dit draagt niet alleen bij aan de creatie van innovatieve producten door de geïnteresseerde, empathische en altruïstische houding, maar tegelijkertijd zorgt dit verband voor het wegsnijden van onnodige kosten voor de klant, leverancier en het milieu. Het zwaard snijdt dan door de ontstane 'synergie' spreekwoordelijk aan twee kanten. Omdat het *lean-thinking* zo-doende ook de impact op het milieu meeneemt, wordt naast het verlagen van de productiekosten door een *pull demand* ook de kosten voor het milieu meegenomen. Daarmee tracht het *lean thinking* buiten de box van een traditionele *corporate* te denken en de beperkte bedrijfsprocessen in relatie te brengen met het geheel van de *proces flow*. De gedachte achter het lean concept kan dan ook samen gevat worden in de slogan: "*The reduction of waste, through continuous improvement*". Als gevolg van deze methode zijn alle Toyota fabrieken in Japan vanuit dit *lean* denken duurzaam opgebouwd en wordt alle verspilling *on-site* terug gewoven in het productieproces zelf.

3.3 Macropolitieke doorwerking: marketing

Op een macropolitieke schaal is het strategische doel verbindingen creëren tussen netwerken, die *strata op strata*, schaal voor schaal met elkaar verbonden dienen te worden door het ontwikkelen van beleid dat deze relaties realiseert. Als gevolg kan het inter-*vidua* als transversaal door de netwerken heen – verbonden op een micro-, meso-, en macroschaal – inzicht krijgen in *feedbackloops* waarop het direct invloed kan hebben. Marketing technieken kunnen hierbij een tactische rol vertegenwoordigen als we het begrip 'marketing' breder interpreteren in de zin van vermarkten: 'het verbinden'. Producten en diensten zijn door een rizoom marketingbril niets anders dan een netwerk van associaties, ideeën en productieprocessen die doormiddel van marketing technieken verbonden worden aan inter-*viduen*.

Hoe realiseer je dan beleid? Het begint met de vraag welke relatie je gerealiseerd wilt zien. Thematiseer dit verband en breng aan de hand van die thema's vervolgens de netwerken in kaart waarin, of tussen, een verband gerealiseerd moet worden. Bestudeer de patronen in die netwerken en breng diagrammen in kaart die de 'patronen van deze patronen' binnen de netwerken als continu proces in beeld brengen. Door een netwerkeigen diagram als startpunt te nemen voor het ontwikkelen van scenario's – een sequentie van *events* – kan een nieuwe beweging in gang gezet worden die afwijkt van dat huidige diagram. Wanneer deze nieuwe beweging door een sequentie van *events* nieuwe relaties realiseren kan het kan het immanente 'plateau van intensiteit' richting een *flashpoint* bewegen. Hierdoor verandert het meta-stabiele diagram waarin nieuwe gedragspatronen mogelijk worden die vervolgens kunnen inslijten in de formalisatie van het nieuwe diagram, zodra een nieuw consistent 'plateau van intensiteit' ingedaald is.

Om dit te bewerkstelligen kunnen marketing technieken gebruikt worden om de *events* binnen het scenario te beïnvloeden. We zien dit bijvoorbeeld terug in de social-media, zoals gerenommeerd marketing strateeg Guy Kawasaki ons in *The Art Of Social Media* laat zien.¹²⁹ Hij verteld niet alleen hoe je een netwerk creëert rondom een bepaald thema, door het onder andere te voeden met *content* over dat thema. Maar ook hoe je, als je goed voor het netwerk zorgt door er empathisch mee te interacteren, het netwerk vervolgens kan vragen een bepaalde handeling uit te voeren: '*klik hierop*', '*vul dit formulier*

¹²⁹ Kawasaki, G. (2014) *The art of social media*. New York: Penguin Group.

in'. Dit soort *targets* zijn geen doel, maar slechts een *que* binnen een scenario om de verbindingen te realiseren. Een kleine beweging van een netwerk binnen een event kan vervolgens grote gevolgen hebben op een andere netwerkschaal in een volgend event. Zoals bijvoorbeeld gebeurd door het *nudgen* van een donor-conocil of een geschilderde vlieg in de wc-pot. Ook daarin heeft een centraal gemaakte keuze binnen een netwerkschaal van de overheid of bedrijf een grote invloed op het gedrag dat zich bevindt op een andere netwerkschaal.

Maar omdat in een vernetwerkte wereld ieder *inter-vidu* als knooppunt zijn eigen centrum is, is een centrale overheid of CEO van een sanitairbedrijf niet noodzakelijk om een strategische relatie te realiseren. Want, wat nou als 'de vraag' aan het social-media netwerk een goed *geframde clickbait* is die door *linkt* naar een Thunderclap formulier? Thunderclap vraagt de gebruiker vervolgens om zijn social-media netwerken open te stellen om op een vastgestelde tijd automatisch een bepaalde boodschap gezamenlijk te delen. De overvloed aan verbindingen die hierdoor ontstaat zorgt voor een *flashpoint* die nieuw gedrag – van de meest onverwachte spelers – mogelijk maakt.

Zo zorgde een Thunderclap in 2015 er voor dat Apple ander gedrag moest vertonen ten aanzien van een fabricage fout in hun MacBook Pro model uit 2011. De videokaart was door geëxternaliseerde verantwoordelijkheid met goedkope lijm vast gelijmd aan het moederbord. Deze goedkope lijm kon echter op de lange termijn 'hoe dan ook' niet tegen de hitte die door de twee componenten samen geproduceerd werd. Dit resulteerde rondt de jaarwisseling van 14/15 in het massaal uitvallen van precies die MacBook Pro modellen, omdat zowel de videokaart als het moederbord hierdoor onbruikbaar werden. De vraag van gebruikers aan Apple om hiervoor verantwoordelijkheid te nemen werd handig weg gewuifd: de garantie was voorbij en het lag buiten de *corporate interest* om het moederbord inclusief videokaart – het duurste deel van een computer – te vervangen. De Thunderclap zorgde er echter voor dat de 'winstmachine' Apple het geëxternaliseerde deel – de verantwoordelijkheid nemen voor de gebruikte lijm – weer naar binnen moest vouwen. De kosten voor een centraal gecoördineerde marketing/PR campagne om de reputatieschade in hun voordeel te *spinnen* zou – wereldwijd – vele malen duurder zijn dan de kosten die gemaakt zouden worden voor de vervanging van de onderdelen en daarnaast ten bate zijn voor de (symbolische) 'merkloyaliteit' die met deze actie opgebouwd kon worden. Daarmee werd niet alleen de *private interest* weer in verband gebracht met de *corporate interest* maar ook gebruik gemaakt van 'de wetten' uit het neoliberale diagram om gedrag te veranderen en een nieuwe relatie te realiseren met een geëxternaliseerd deel van het productieproces.

Naast Apple of andere *corporates* zoals Shell, kunnen deze marketing technieken als vorm van *agenda-setting* ook gebruikt worden voor andere politieke doeleinde om weerstand te bieden met het netwerk. De keuzes die gemaakt wordt op een kleine schaal door 100.000 *inter-vidueen* – die hun netwerk van verschillende grote en invloed openstellen – kan grote invloed hebben op netwerken die zich op een andere schaal bevinden. Een beweging die zich dan als een trilling door *strata* en schalen van rizoom netwerken heen beweegt, creëert een amplificatie van de oscillatie, die daardoor gemakkelijker een *flashpoint* kan bereiken. Ondanks hun grote hoeveelheid *stacks* moeten ook *corporates* het in dat event toch afleggen tegen de kracht van het social-media netwerk. Hierdoor kan men bewust worden van een bepaalde strategische relatie die bijvoorbeeld het geëxternaliseerde deel weer naar binnen kan vouwen. Volgens de logica van het rizoom zou een intensivering van dit proces in een netwerk – bijvoorbeeld door het herhaaldelijk opzetten van Thunderclaps rondom een bepaald thema, wat een minimale arbeid kost – ook structurele veranderingen teweeg kunnen brengen.

Dezelfde marketing technieken kunnen natuurlijk ook gebruikt worden in context van het bedrijfsleven om geëxternaliseerde delen te internaliseren en dit uit te lichten als meerwaarde voor de klant. In de context van de consumentenmarketing zien we dan ook dat 'rijkere' product- of dienstnetwerken binnen bepaalde segmenten steeds beter verkopen – lees: verbinden – dan netwerken die zich slechts verbinden met de neoliberale 'prijs'. Bedrijven die bijvoorbeeld het geëxternaliseerde deel weer naar binnen vouwen kunnen dit dan ook gebruiken om een rijker netwerk te creëren. De meerwaarde die vervolgens ontstaat door het geëxternaliseerde deel naar binnen te vouwen – in het productie-, distributie- en consumptieproces – kan er voor zorgen dat deze 'rijkere' producten of diensten worden verkozen boven 'armere' producten en diensten die dit niet doen en de meerwaarde van deze verbindingen uit het in het rijkere netwerk mislopen. Dit kan verklaren waarom bedrijven zoals de duurzame energie leverancier GreenChoice, of een *sustainable* bank zoals Triodos in de afgelopen jaren een enorme vlucht hebben gekend.

Het verschil tussen de 'merken' zit hem in het 'rijkere' rizomatische netwerk dat inhaakt op meerdere affectieve schalen, en verbindingen op een lokale schaal combineert met verbindingen over grotere afstanden. Deze 'grote afstanden' hoeven natuurlijk niet alleen geografisch te zijn en kunnen zich ook bevinden tussen conventioneel ingesloten categorieën, zoals (leef)tijd, klasse, geslacht, religie en soorten.¹³⁰ Het zijn dan ook de gerealiseerde relaties over grote afstanden in een hoge kwaliteit rizoom, die de amplificatie van een beweging kunnen aanslingeren. Met het inzicht dat een beter vernetwerkt product 'sterker' wordt – dan een product dat door de neoliberale bril bekeken slechts 'kosten efficiënt' is – wordt de transformatie naar het integreren van de *geëxternaliseerde* verspilling mogelijk – ook voor de marketing manager, CEO, inkoper en klant.

Daarmee moet *Lean* dus ook *Clean* zijn. Zodoende vormt de marketing een paradoxale, maar uitgelezen mogelijkheid om kritiek te leveren op het neoliberale zelf. Het gaat niet alleen om 'mij' maar om mijn relaties.¹³¹ Door gebruik te maken van het neoliberale kapitalisme dat zich over de wereld heeft geopenbaard, kan het rizoom de *homo economicus* in zijn eigen "strop" hangen. Wanneer de 'rijker' verbonden netwerken meer en meer 'verkocht' worden, en de complexiteit en dynamiek van 'de vrije markt' de *private interest* ver te boven gaan, ontstaat er in die intense spanning ruimte voor het ontstaan voor het *inter-vidu* – dat zicht heeft op de relaties en zich de verantwoordelijkheid voor verspillen binnen die relaties realiseert. Het subject kan op basis van de te bereiken 'synergie' en intensiteit die dat voor de netwerken als geheel kan bewerkstelligen zijn keuzes baseren. In een context die voor het subject niet alleen door overvloed gekenmerkt wordt – gecreëerd door *info-tech* en zonne-energie – maar daarin ook verantwoordelijkheid neemt voor het te verspillen deel, sterker nog misschien wel zijn menselijke rol vervult ziet worden in de glorieuze verspilling van precies dat deel.¹³²

Hoewel het nog even kan duren voordat de grootste delen van het bedrijfsleven transformeren naar een economisch model van overvloed in plaats van schaarste – een transitie die aangejaagd wordt door automatisering, *info-tech* en een scheiding tussen arbeid en loon – kan het *inter-vidu* dat zich in dit bedrijfsleven bevindt, doormiddel van de nieuwste communicatie en marketing technieken zich wel bewust worden van de relatie tussen beide modellen. Zo kan iedereen op een druilerige kantoor maandagmiddag door middel van een real-time Skype verbinding bewust worden van de overvloed aan

¹³⁰ Massumi, B (2015) *The power at the end of the economy*. Carolina: Duke University Press, p. 84.

¹³¹ "Ik besta niet" zei de *performance artist* Stelarc dan ook zo treffend in gesprek met Henk Oosterling – tijdens de seminar: *The Human Body Is Obsolete*. Op 24 oktober 2013 in Het Nieuwe Instituut, te Rotterdam.

¹³² Massumi, B. (1992) *Deviations from Deleuze and Guattari*. Cambridge: The MIT Press, p. 141.

zon in Colombia. Dat dit zelfde inzicht natuurlijk ook kan ontstaan via een social-media *clickbait* gekoppeld aan een *live-stream* van een willekeurige Persicope gebruiker op locatie behoeft geen verdere uitleg.

Het punt is dat het *inter-vidu* als transversaal door de netwerkschalen heen zich realiseert dat de gestuurde aandacht middels marketingtechnieken door herhaling binnen een scenario kan transformeren in een nieuwe relatie ofwel: *inter-esse*. Wanneer de virtuele verbindingen aanwezig zijn kan 'aandacht' er voor zorgen dat deze verbindingen zich realiseren. Het is dan ook dat waarvoor we aandacht hebben, dat fundamenteel is voor wat we leren en welke neurale netwerken geactiveerd of *geaffirmeerd* – lees: versterkt – worden.¹³³ Vandaar ook dat de praktische marketingtechnieken, zoals *priming*, *framing*, *nudging* en *agenda-setting* na het in kaart brengen van netwerkdiagrammen en *event-scenario's* deze aandacht-kracht kunnen sturen en integreren in macropolitiekbeleid binnen een vernetwerkte samenleving.¹³⁴ Natuurlijk kunnen deze technieken ten goede en ten kwade gebruikt worden, maar de kern is dat ze een middel zijn om aandacht te sturen. Omdat niet iedereen in 'alles' geïnteresseerd is kunnen deze technieken dus gebruikt worden om aandacht en gedrag te beïnvloeden in die gebieden waarin een specifiek *inter-vidu* niet geïnteresseerd is, of niet geïnteresseerd wil zijn. Mocht daar in een volgend *event* verandering in komen kan het *inter-vidu*, door hernieuwde interesse, inzicht krijgen in het effect van de marketingtechniek – zoals *nudging* – op het proces binnen de *feedbackloop* en in het volgende *event* ander gedrag realiseren. Totalitaire of absolute controle – door een staat of multinational – over de aandacht is niet alleen onhaalbaar, middels de marketingtechnieken, maar gaat ook voorbij aan de dynamiek die het rizomatische denken probeert bloot te leggen. De schaal waar vanaf, of op, *genudget* wordt staat bij voorbaat niet vast en kan in potentie iedere schaal zijn in het rizoom. De invloed van de *nudge* op de *feedbackloop* kan vervolgens door nieuwe verbindingen – als gevolg van nieuwe *nudges* op andere schalen en meerschalligreflecteren – in potentie volledige veranderen. Het systeem is hooguit meta-stabiel en nooit absoluut. Het inzicht verkrijgen in de *feedbackloop*, of 'de bewustwording' is altijd gedeeltelijk, relatief en ingebed in een relationeel netwerk van relaties, maar wel iets waar op de directe schaal van het *inter-vidu* weer mee er gewerkt kan worden, zo haken micro, meso en macro weer op elkaar in.

¹³³ Neidich, W. (2010) *From Noopower to Neuropower: How Mind Becomes Matter*. Rotterdam: 010 Publishers, p. 183.

¹³⁴ Castells, M. (2009) *Communication Power*. New York: Oxford University Press, p. 156-165.

SAMENVATTING EN CONCLUSIE

“Changing from the perspectives of restrictive economy to those of general economy actually accomplishes a Copernial transformation: a reversal of thinking – and of ethics.”¹³⁵

De huidige dominantie van het neoliberale perspectief en de problemen van externalisatie die hieraan verbonden zijn zorgen voor de uitputting van *resources*. Dat geldt niet alleen voor olie, maar ook voor mensen en uiteindelijk de wereld. In het eerste deel hebben we besproken hoe dit zo gekomen is, in het tweede deel is hiervoor een oplossing aangedragen en vervolgens besproken hoe dit praktisch en pragmatisch te vertalen is. Het neoliberalisme heeft in de afgelopen dertig jaar als economisch model onder de vlag van een ‘ideologie’, gebruikmakend van een bestuursmentaliteit alle andere sferen in de maatschappij weten te koloniseren. Nieuwe media en communicatie technologieën hebben hierbij als katalysator gewerkt voor de totalisering van de economische sfeer en een individualistisch perspectief op de wereld. Daarmee zijn de neoliberale economische wetten getransformeerd tot natuurwetten waaraan binnen onze huidige maatschappij vanuit dit perspectief niet meer te ontsnappen valt. Het is ‘*plata o plomo*’ in de neoliberale jungle, continu rennen voor je eigen *private interest*. Het neoliberalisme zou geen ‘ideologie’ zijn omdat het wortelt in de menselijke natuur, als gevolg van een selectieve interpretatie van Adam Smith door neoliberale denkers. Want net als in de natuur gaat het, zo gaat het Verhaal, uiteindelijk over strijd, schaarste en eigenbelang als biologische onderbouwing voor een maatschappelijke “*survival of the fittest*”. Waarbij dat laatste metafoor overigens een pakkende slogan was van Herbert Spencer, die daarin zijn interpretatie van Darwin’s *Origin of Species* probeerde samen te vatten.

Maar klopt dat beeld van ‘de natuur’ wel? Anders dan deze culturele en maatschappelijke ‘interpretatie’ ontstaan juist door argumenten uit de biologie de eerste haarscheurtjes in de dominante metaforen van het neoliberale economische model. Metaforen die ongewild het denken en doen van de betrokken partijen oriënteren, zoals Gordon Gekko’s “*greed is good*”. De bioloog De Waal laat ons zien dat juist empathie en altruïsme en niet primair een door eigenbelang gedreven samenwerking de belangrijkste voorwaarden zijn voor de succes en bloei van een soort. We vinden hiervan voorbeelden terug in wereldwijd succesvolle soorten zoals mieren, bijen en mensen die op basis van altruïsme, empathie en een gelaagde vorm van samenwerking hebben overleefd.

Op eenzelfde manier kunnen we vraagtekens zetten bij het neoliberale economische model zelf. Werkt ‘de’ economie wel volgens de neoliberale aannames van schaarste, strijd en competitie ten bate van eigenbelang, ofwel de *private interest*? De onzichtbare hand zou volgens neoliberale denkers in een vrijemarkt op basis van het “*privat vices, public benefits*” principe de vooruitgang van het algemeen belang waarborgen. Bataille noemt dit model van de economie dat gebouwd is op lokale schaarste, competitie en een door *private interest* gedreven egoïsme de ‘bepaalde economie’. Binnen dit model wordt elk deel van een productieproces op een micro- of macroschaal dat niet bijdraagt aan de *private interest* er als verspilling weggesneden en als negatief restproduct geëxternaliseerd. De economische actor probeert hiermee de verantwoordelijkheid voor het te verspillen deel buiten zichzelf te plaatsen ten bate van zijn *private interest*. De gevol-

¹³⁵ Bataille, G. (1991) *The accursed share*. New York: Zone Books p. 25.

gen van deze *externalisatie* zijn met het gelijktrekken van de micro- en macroschaal van de sociale actor voor het – Amerikaanse – recht desastreus. Zowel de individuele *homo economicus* alsmede de multinationale conglomeraat zijn als actor in het neoliberale model gedwongen te handelen in dienst van de *private interest* en verspilling als negatieve rest te externaliseren met de uitputting van *resources* tot gevolg. Voorbeelden vinden we in de dumping van chemisch afval, ziektekostenvermindering voor de *corporate interest* – door loonarbeiders een ZZP contract aan te bieden – en effecten als *global warming*. Wie hiervoor verantwoordelijk is? Uiteindelijk niemand. Ook deze verantwoordelijkheid wordt efficiënt uit het productieproces *geexternaliseerd* en beland via de overheid uiteindelijk bij de burger zelf. Deze is zich hiervan, gefixeerd door lokale consumptiepatronen op een microschaal – die verbonden zijn met *corporate* belangen op een macroschaal – hoogstens ten delen bewust.

Bataille liet al in 1949 zien dat deze ‘beperkte economie’ omvat wordt door wat hij noemt de ‘algemene economie’. Paradoxaal genoeg wordt deze economie juist door de ‘verspilling’ van ‘overvloed’ gekenmerkt. Deze ‘algemene economie’ omvat de gehele *biosfeer* van de aarde, ofwel: het betreft de sfeer waarin leven voorkomt. De overvloed in de *biosfeer* bestaat in de vorm van energie en wordt primair veroorzaakt door zonne-energie. Daarnaast zorgt de ‘meerwaardeproductie’ van *ieder* organisme, die door lokale schaarste genoodzaakt is om efficiënt om te gaan met *resources*, voor een energie *surplus*. Deze energie kan deels gebruikt worden voor de optimalisatie van het productieproces of ter voorbereiding op mogelijke toekomstige ontberingen die zich voortdoen in een lokale – lees: beperkte – economie. Vanuit de ‘algemene economie’ gezien is er echter altijd een overschot van deze gecombineerde energie dat niet gebruikt kan worden: noch voor optimalisatie, noch voor opslag. Dit is het ‘vervloekte’ of ‘te verspillen deel’. In de ‘algemene economie’ werken krachten zo op elkaar in dat door dit deel glorieus te ‘verspillen’ – dat wil zeggen zo te gebruiken dat het zelf niet wederom bijdraagt aan de productie van weer meer energie – het systeem niet ontregeld wordt. Zo wordt het energieniveau binnen de kaders gehouden die de condities van leven mogelijk maken in de *biosfeer*. Voorbeelden van deze verspilling zijn op een macroniveau te vinden in grootse verspillingsrituelen waarvan oorlogen slechts de desastreuze vormen zijn en op een microniveau al die menselijke collectieve praktijken waarin door lachen, dansen, kunstprojecten en non-reproductieve erotiek de overtollige energie wordt afgefakkeld. De algemene ‘*oiko-nomia*’ – de oud Griekse wortel van het woord ‘economie’ is ‘regels van het huis’, ofwel het ‘huishouden’ – van de *biosfeer* gaat in de menselijke sfeer waarin ethiek of dieetethiek een rol speelt dan ook over de verantwoordelijkheid nemen voor ‘verspilling’. Wanneer wij dat zelf niet doen, of als autonoom rationeel individu gedreven door *private interest*, of als een via zelfzorg in andere geïnteresseerd inter-*vidu*, zorgt de ‘algemene economie’ er wel voor dat dit in de *biosfeer* gebeurt op een glorieuze of destructieve manier, in het laatste geval bijvoorbeeld in de vorm van *global warming*.

Dat vervolgens dit model van de ‘algemene economie’ geen theoretisch verhaal blijft dat als een beschadigde cd blijft hangen op het abstracte ‘verantwoordelijkheid nemen voor verspilling’, wordt duidelijk door de opkomst van *info-tech* producten die het neoliberale economische model van schaarste van binnenuit uitdagen. In tegenstelling tot de klassieke interpretatie van een product – ofwel *rivalgoods* – bestaat een *info-tech* product – ofwel *sharable good* – altijd uit een ‘instructie’ *file* én ‘*raw materials*’. Deze producten kunnen zodra de ‘instructie’ vervaardigd of bemachtigd is – bijvoorbeeld een .pdf of .mp3 *file* – door middel van *copy-paste* oneindig geproduceerd worden. Hierdoor daalt de waarde van dat *info-tech* product – een e-boek of muziknummer – in een economisch model van ‘schaarste’ door de overvloed van het product en de te verwaarlozen arbeidskosten voor de reproductie in prijs richting de nul. De enige manieren om deze

prijzdaling tegen te gaan is door in een monopolie of kartel prijsafspraken te maken. Of in naam van 'intellectueel eigendom' de 'instructie' *file* van het *info-tech* product via de rechter te claimen om de monopolie positie te garanderen. Los van de vraag of de creatie van deze monopolies benijdenswaardig is, weerhoudt dat het internet noch de continu transformerende varianten van *torrent* en *peer-to-peer* netwerken er niet van deze 'instructie' *file* alsnog vrijelijk en kosteloos te delen. Omdat het internet inherent van binnenuit en naar alle kanten ontsloten kan worden is een algehele *corporate* blokkade tegen het *up-* of *downloaden* onhaalbaar. Daar zorgen VPN verbindingen in verschillende vormen wel voor, plus de minimale arbeid die nodig is voor het uploaden. Dat betekent voor de *corporate* met relatief beperkte middelen tegen de overvloed aan informatie op het internet 'vechten tegen de bierkaai'.

Voor het maken van de eerste 'instructie' *file* is daarentegen wel energie nodig. Een nieuw boek of muziek nummer ontstaat niet zomaar. Maar hoe kan hiervan de waarde worden bepaald en met andere woorden: wie gaat daar voor betalen? Niemand. De verantwoordelijkheid voor die 'verspilling' van arbeid is precies dat deel dat de *homo economicus* zal externaliseren omdat het niet in zijn eigen *private interest* ligt. Het luisteren van 'dit' muzieknummer of het lezen van 'dat' boek daarentegen wel en als de kans om gepakt te worden voor het overtreden van 'intellectueleigendomsrecht' via het internet virtueel *nihil* zijn, is de kans dat hiervoor betaald gaat worden – door de *homo economicus* – verwaarloosbaar klein.

Omdat de zelfde *info-tech* logica ook geldt voor de 'instructie' *file* van een smartphone of zonnepaneel – gegeven een volledig geautomatiseerde productieproces – ziet de vrije markt van het neoliberalisme zich geconfronteerd met een fundamenteel probleem. Want hoeveel is een Tesla auto waard nu Musk zelf de 'instructie' *file* op internet heeft gezet? Dit probleem is niet te tackelen binnen een economisch model van schaarste. Gecombineerd met de continue *externalisatie* van verantwoordelijkheid van het 'te verspillen deel' in het productieproces – met alle desastreuze gevolgen voor de menselijke creativiteit of het milieu van dien – kunnen we hier niet alleen uit concluderen dat het neoliberale model kapot is, maar vooral dat er zich een enorme spanning bevindt tussen het beperkte model van de economie en het algemene model van de economie. Een vernietigende spanning die door de *geexternaliseerde* gevolgen van de individuele *private interest* onoverkoombaar lijkt.

Daarom stel ik allereerst een rizomatisch netwerk perspectief als diagnostische tool. Daarmee kan de *private interest* van de ik en de Ander tegen de achtergrond van een groter proces worden geanalyseerd. Zo ontstaat er ruimte om de relatie met het 'te verspillen deel' als onderdeel van een 'synergetisch' proces in beeld te krijgen en naar binnen te vouwen. In 'het rizoom' – een wortelstokstructuur – van Guattari en Deleuze is 'de relatie' – de naar alle kanten vertakkende wortelstok – het fundament voor meerwaardeproductie en groei van het netwerk. Daarmee onderscheidt het zich volgens Guattari en Deleuze van de klassieke 'boom-denken-structuur' waarin de wortels de onzichtbare grond zijn van waar het om gaat: de stam en de kroon van de boom met al zijn bifurcaties. Door de aandacht te verleggen naar het rizoom wordt er gekeken naar de kwaliteit van 'het geheel' bestaande uit een gelaagde verhouding tussen 'lokale relaties' en 'relaties over afstanden'. Deze verbinden zich op en tussen verschillende schalen als een gelaagd netwerk tot een rizomatisch netwerk waarbinnen een steeds grotere hoeveelheden energie kan rondstromen. In tegenstelling tot het analyseren van de kwaliteit vanuit een boomorganisme, dat teruggebracht wordt tot de delen waaruit het bestaat en zijn rendement krijgt uit de vruchten die aan de top van de boom ontspruiten. De productie van waarde in het rizoom gebeurt dan ook niet door analyse – het op'delen' van losse elementen –

maar primair door synthese: het ver'delen' van de meerwaarde die ontstaat door het samenvoegen van heterogene elementen en eigenschappen.

Door de *affirmatieve*, zichzelf versterkende werking van de synthese is een rizoom primair als een productieve *kracht*. Pas op het moment dat de actualiteit van een bepaalde virtuele status consistent – *event*, na *event* – energie naar binnen weet te vouwen om het 'plateau van intensiteit' in het rizoom consistent te houden kan er gesproken worden over een meta-stabiliteit. Als *macht* weet dit efficiëntie en disciplineren in het netwerk af te dwingen en verandert het rizoom daarmee in een reproductief netwerk. Van de patronen die hier vervolgens uit aftelijken zijn valt een 'formeel diagram' op te maken die een afspiegeling vormt van de *immanente abstracte machine* welke het rizoom aanstuurt. Voorbeelden van dergelijke diagrammen vinden we in de bedrijfseconomie terug in *flowcharts* of kansbomen van productieprocessen. Op het moment dat het consistente 'plateau van intensiteit' genoeg energie bevat om middels een *flashpoint* – ofwel het overgaan van een drempelwaarde aan de rand van het plateau – een nieuwe virtuele status te actualiseren die het meta-stabiele diagram ontregeld, transformeert het netwerk wederom in een ruimte innemende productieve kracht. Waarna de ontwikkeling naar een reproductieve macht opnieuw kan beginnen.

Vanuit het rizomatische perspectief waarvan we in detail de eigenschappen en de werking in beeld hebben gebracht verschijnt het neoliberalisme als een 'netwerk van *stacks*' in beeld. Ook dit netwerk is begonnen als een productieve kracht die over de tijd heen ruimte heeft ingenomen en zich vervolgens ontvouwd heeft als een reproductieve 'macht', zoals Marx ons al liet zien in *Das Kapital*. Een reproductieve macht die aan de hand van een meta-stabiel 'formeel diagram' de relaties in dat 'netwerk van *stacks*' actualiseert. Vanuit de 'algemene economie' beschouwd is het neoliberalisme binnen het rizoom-denken slechts een van de netwerklagen. Naast dit neoliberale 'netwerk van *stacks*' zijn er andere netwerken te identificeren die zich in een rap tempo middels de media hebben getransformeerd van een productieve ruimte innemende kracht naar een reproductieve macht en invloed hebben op de algemene economie. Deze hebben aanvankelijk de dominantie van het neoliberalisme gekatalyseerd, maar zijn vervolgens ook eigen diagrammen van relaties gaan ontwikkelen. Het internet en socialmedia-platformen zoals Facebook en LinkedIn zijn hier voorbeelden van. In de nieuwe machtsverhoudingen die ontstaan tussen de verschillende relaties en netwerken van 'schaarste' en 'overvloed' komt een nieuw subject naar voren, dat het primaat van relaties bevestigt: het *inter-vidu*.

Met de transformatie van het autonome, rationele individu, de *homo economicus* naar het relationeel ingebedde *inter-vidu*, verandert ook de aansturingsmechaniek van ons gedrag. Dat wordt rationeel via een netwerk van *affecten* in plaats van een autonome rationaliteit. *Affecten* zijn virtuele potenties die, mits geactualiseerd in een *event*, door het psychologische subject ervaren kunnen worden als emoties of rationele gedachten. Ook *affecten* werken als een virtueel netwerk waarin mensen zich verbinden met symbolen en objecten. Vandaar dat we *instant* geraakt kunnen worden bij het zien of horen van onze geliefde, kunst en muziek. Ook hiervoor geldt dat 'verbindingen over afstanden' binnen de veelheid aan verschillende netwerken van *affecten* kunnen zorgen voor een *flashpoint* (of *sympathy*). Bijvoorbeeld wanneer zo'n netwerk symbolen naar binnen vouwt die voor het subject ver uit elkaar liggen. Denk daarbij aan verbindingen die voorheen binnen dat meta-stabiele systeem van het netwerk 'onmogelijk' leken voor het daarin ingebedde subject. Het gaat dan dus juist om die verbindingen tussen subjectief waargenomen grote afstanden binnen – of tussen – (leeftijd, klasse, afkomst, religie, etc. Wanneer deze verbindingen zich realiseren kunnen zij het plateau van intensiteit richting een grens-

waarde duwen, waarna het middels een *flashpoint* het meta-stabiele diagram ontregeld en er nieuwe bewegingen in het netwerk mogelijk worden.

Zodra dit rizomatische inzicht in verband gebracht wordt met het microniveau van de zelfzorg, empathisch samenwerken op mesoniveau en door vertaald in macropolitiek beleid waarin verbinden het strategische doel is, verandert het rizomatische model van een diagnostische tool in kritisch gereedschap die het inter-vidu de middelen aanreikt om in *feedbackloops* de verantwoordelijkheid op alle schalen te internaliseren. Dit gebeurt op macropolitiek niveau middels marketing technieken waarmee *affecten* gestuurd kunnen worden die zich verbinden met de mens – of inter-vidu – achter de CEO of *homo economicus*. Die zich vervolgens middels inzicht in nieuwe *feedbackloops* op microniveau bewust kan worden van een schaal waarop zij verantwoordelijkheid kan nemen voor een kleine gedragsverandering die afwijkt van het huidige meta-stabiele diagram en een event later grote invloed kan hebben op een andere netwerkschaal. Dit effect ontstaat in rizomatische structuren door de amplificatie van de oscillatie die deze kleine bewegingsverandering met het opschalen naar andere netwerkschalen ingang zet. Wanneer deze verandering op microniveau het mesoniveau van samenwerken bereikt zorgt een empathische manier van samenwerken ervoor de *private interest* van de ik en de Ander opgenomen worden in een nieuwe synergetische inter-esse waarvan de meerwaarde kan leiden – middels bijvoorbeeld een Thunderclap – tot een *flashpoint* op het macro niveau die een verandering van het meta-stabiele diagram mogelijk maakt.

Zo kan het inter-vidu niet alleen weerstand bieden tegen neoliberale machtsstructuren maar ook strategisch veranderingen aanbrengen in dominante, maar meta-stabiele diagrammen waardoor het geëxternaliseerde deel – eventueel geforceerd – weer naar binnen gevouwen kan worden. Het basisinkomen is hier een voorbeeld van omdat het niet alleen breekt met de neoliberale logica door arbeid en loon van elkaar te scheiden maar ook de geëxternaliseerde kosten van *info-tech* automatisering weer internaliseert. En er wederom een verbinding ontstaat tussen het belang van de ik en de Ander die onlosmakelijk interdependent zijn in een vernetwerkte wereld. Deze nieuwe belangstelling vormt het einde van de dominantie van het neoliberale model en ontsluit de mogelijkheid voor het ontwikkelen van nieuwe diagrammen die niet gestoeld zijn op schaarste, strijd en egoïsme, maar op overvloed, empathisch samenwerken en altruïsme.

BIBLIOGRAFIE

- Achterhuis, H. (2010) *De Utopie van de Vrije Markt*. Rotterdam: Lemniscaat, p. 242-8.
- Bataille, G. (1991 [1949]) *The accursed share*. New York: Zone Books, p. 21-2, 25-6, 28-31.
- Bergman, R. (2015) *Rendementsdenken deden we het maar*. In: De Correspondent. Bron: <https://decorrespondent.nl/2590/Rendementsdenken-deden-we-het-maar/66381700-ee9a8518>
- Berlin, I. (1953) *The Hedgehog and the Fox*. London: Weidenfeld & Nicolson, p. 457.
- Bowden, M (20012) *Killing Pablo*. Londen: Atlantic Books, p. 70-1, 74.
- Castells, M. (2009) *Communication Power*. New York: Oxford University Press.
- Coase, R. (1976) *Adam Smith's View of Man*. Mont Pelerin Society circular, Cockett Papers, 1, 1/4, p. 14.
- Covey, S. (2014 [2010]) *Het 3de alternatief. Het principe van creatieve samenwerking*. Amsterdam: Business Contact, p. 25.
- Dijksterhuis, A. (2007) *Het slimme onbewuste: denken met gevoel*. Amsterdam: Bert Bakker, p. 14-19.
- Friedman, M. (1951) *Neo-liberalism and its prospects*. Oslo: Farmand, p. 89-94.
- Foucault, M. (2008 [1979]) *The birth of biopolitics*. New York: Picador, p. 270, 277, 292-5.
- Foucault, M. (2005 [1983]) *Hermeneutics of the subject*. New York: Picador, p. 31, 36-7, 208-11.
- Guattari, F. & Deleuze, G. (1194 [1972]) *Anti-Oedipus*. London: Athone.
- Guattari, F. & Deleuze, G. (2014 [1987]) *A thousand platueaus*. Minneapolis: University of Minnesota Press, p. 3-4, 9, 22-3, 296, 502-5, 508-10.
- Habermas, J. (1984 [1981]) *Theory of communicative action*. Boston: Beacon Press, p. 8-11.
- Hari, J. (2015) *Chasing the Scream: The First and Last Days of the War on Drugs*. New York: Bloomsbury.
- Hume, D. (1975 [1751]) *An inquiry concerning principles of the human morals*. Oxford: The Clarendon Press, p. 293.
- Jones, D. (2012) *Masters of the universe*. New Jersey: Princeton University Press, p. 31, 297-304, 313-4, 321.
- Kawasaki, G. (2014) *The art of social media*. New York: Penguin Group.
- Klaver, J. (2015) *Economisme*. Amsterdam: De Bezige Bij, p. 11,16-9.
- Kuppeveld, J. (2015) *UBS: volgende huizencrash staat voor de deur*. In: Financieel Dagblad. Bron: <http://fd.nl/beurs/1125076/volgende-huizencrash-staat-voor-de-deur-zegt-ubs>
- Mandeville, B. (1966 [1714]) *The fable of the bees*. London: Oxford University Press.
- Martin, C. & Bhui, R. & Bossaerts, P. & Matsuzawa, T. & Camerer, C. (2014) *Chimpanzee choice rates in competitive games match equilibrium game theory predictions*. In: Nature. Bron: <http://www.nature.com/articles/srep05182>
- Marx, K. (2010 [1890]). *Het kapitaal. Kritiek van de politieke economie. Deel een*. Amsterdam: Boon, p. 139-47, 154-5.
- Mason, P. (2015) *Postcapitalism*. London: Penguin Random House, p. 117, 119, 132, 137, 143, 144, 179, 284-5, 278-9.
- Massumi, B (1992) *Deviations from Deleuze and Guattari*. Cambridge: The MIT Press, p. 8,12-7, 17, 19, 34, 37, 47, 50, 53-8, 98, 128-9, 131, 139, 141.
- Massumi, B (2015) *The power at the end of the economy*. Carolina: Duke University Press, p. 22, 59, 84.
- McLuhan, M. (2001 [1964]) *Understanding media*. London: Routledge Classics, p. 7.
- McNally, D. (2011) *Global Slump. The Economics and Politics of Crisis and Resistance*. Oakland: PM Press, p. 19.
- Neidich, W. (2010) *From Noopower to Neuropower: How Mind Becomes Matter*. Rotterdam: 010 Publishers, p. 183-4.
- Noys, B. (2000) *George Bataille: A Critical Introduction*. London: Pluto Press, p. 114.
- Oosterling, H. (1989) *De opstand van het lichaam*. Amsterdam: SUA, p. 95.
- Oosterling, H (2000) *Radicale middelmatigheid*. Amsterdam: Boom, hoofdstuk: 1.
- Oosterling, H. (2010) *Vakmanschap tussen waardecreatie en schadelast. Over zorg vanuit interesse*. p. 7,8. Bron: http://www.henkoosterling.nl/pdfs/lez_ggz_2010.pdf
- Oosterling, H. (2013) *ECO3*. Rotterdam: Japsam, p. 408-9
- Oosterling, H. & Thissen, S. (1998), *Chaos ex machine. Het ecosofisch werk van Felix Guattari op de kaart gezet*, CFK: Rotterdam, p. 5-12, 115-41.
- Prigogine, Y. & Stengers, I. (1989) *Tussen tijd en eeuwigheid*. Amsterdam: Bert Bakker, p. 147-9.
- Rand, A. (2005 [1943]) *The fountainhead*. New York: Plume.
- Raven, B. & Schwarzwald, J. & Koslowsky, M. (1998) *Conceptualizing and Measuring a Power/Interaction Model of Interpersonal Influence*. In: Journal of Applied Social Psychology: H. Winston d Son, p. 307-332.
- Ricard, M. (2015) *Altruism: the power of compassion to change the world*. Boston: Little, Brown and Company.
- Ries, A., & Trout, J. (1986). *Positioning: The Battle for Your Mind*. New York: McGraw- Hill.
- Spencer, H. (1864) *Social statics*. New York: Appleton, p. 414.
- Swierstra, T. & Tonkens, E. (2009) *Gebrek aan zelfrespect, orde en zingeving*. In: *polarisatie*. Amsterdam: SWP, p. 130-3.
- Toffler, A. (1980) *The Third Wave*. New York: Bentham Books, p. 267.
- Van der Steen, M. & Peeters, R. (2010) *De boom en het rizoom. Overheidssturing in een netwerksamenleving*. Den Haag: Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, p. 41-51.
- Waal -de, F. (2010) *The Age of Empathy*. New York: Harmony Books, p. 49, 373, n. 58.